

Enskedetrilogin

Enskedetrilogin I

Den sociala staden

Stockholms trädgårdsstäder och tomträtten i
början av förra seklet.

Mats Deland

kommunard

kommunard

Bjulevägen 51
12241 Enskede
kommunard.se

ISBN 978-91-982666-0-3

Stockholm 2015

Utges genom Publit.se

Innehåll

Inledning	9
Kapitel 1	13
Kapitel 2	21
Kapitel 3	29
Kapitel 4	41
Kapitel 5	59
Kapitel 6	65
Kapitel 7	73
Kapitel 8	83
Kapitel 9	91
Exkurs	97
Noter	111
Referenser	146

Tillägnas mina handledare, Ulf Jonsson och Johan Rådberg,
med ett varmt tack.

INLEDNING

Det här är en bok om den plats där jag lever. Det är en bok om trädgårdsförstaden, där även fattiga skulle få bo i grönska, luft och ljus. Det är en bok om när Stockholms stad tog makten över sin egen utveckling, formade starka armar som vred expansionen ur marknadens grepp. Åtminstone för ögonblicket.

Det är en bok om drömmar och realism.

Drömmar om ett annat samhälle. Realism inför de medel som krävdes för att skapa det.

Det är en bok om makt.

Det är en bok om ägande.

Det är en bok om socialism.

Det är en bok ur en annan tid.

Från början var den min licentiatuppsats, som las fram hos ekonomisk-historiska institutionen vid Stockholms universitet, hösten 1997. Min handledare heter Ulf Jonsson, jag hade också mycket hjälp av Johan Rådberg – alltför tidigt bortgången professor vid Tekniska högskolan i Stockholm, och tidig kritiker av förtätningspolitiken, och av stadshistorikern Lars Nilsson. Opponent var etnologen Karl-Olov Arnstberg, då känd som en radikal och oförvägen forskare, han var oerhört vänlig (och två år senare tog jag och socialantropologen Peter Green heder och ära av honom i *Aftonbladet* för en sällsynt omdömeslös bok om romer. Som sagt, det var en annan tid.).

Jag visste att det jag skrev var ett äreminne över en politik som börjat avvecklas, tomträterna började säljas ut redan under åttiotalet. Men att bostaden, och staden som sådan skulle bli marknadsvara och spekulationsobjekt till den milda grad som sedan blev fallet gick ännu inte att föreställa sig. Om jag skrivit den här boken nu hade jag

många gånger formulerat mig annorlunda. Men jag har bestämt mig för att i stort sett låta texten vara. Det beror dels på att min avsikt med den här nytugåvan från början var att låta min uppsats bli tillgänglig igen, eftersom den tidigare bara funnit som stencil och, tycker jag, ändå innehåller saker som borde vara bekanta i diskussionen. Men också på att formuleringarna innehåller en framtidstro och en tillförsikt som jag anar att jag inte skulle kunna mobilisera idag. Jag hoppas yngre krafter kan göra det istället, och ha någon nytta av den här texten.

Däremot har jag plockat bort en del övningar i teoretiskt resonemang och kvantitativa metoder som på den tiden tjänade syftet imponera på etablerade akademiker inför min fortsatta karriär. Nu skulle de inte imponera på någon, och i takt med att jag läst igenom dem har jag anat att de nog inte gjorde det då heller. Jag har också redigerat om en del. Ett stort stycke mer renodlad rättshistoria har jag placerat i en ackompanjerande bok. Jag har också strukit en del onödiga citat och upprepningar, och diverse utvecklingar. Flyttat omkring lite text. Förhoppningsvis gör det läsningen nöjsammare. Däremot har jag inte uppdaterat mig i förhållande till senare forskning (och inte heller rensat i litteraturlistan). I allt väsentligt är detta en bok tänkt och skriven 1997.

Jag vill deklarerat följande. Det här är ett akademiskt arbete, som en gång i tiden godkänts som sådant och som utarbetats enligt de regler som gäller för akademisk forskning. Det gör anspråk på att vara en sann skildring, i den mening forskare gör anspråk på sanningen. Det här är inte en pamflett.

Men åtminstone i yngre dagar lät jag mig inte bara drivas av regler och strävan efter att göra en akademisk karriär. Jag var – och är, förhoppningsvis – en politiskt intresserad person. Jag är socialist. Jag är sen många år också förälder, och har lärt mig uppskatta, i själ och hjärta, den ambition att sätta barnen i centrum, att skapa ett Bullerbyn i stadsmiljö som ger barnen möjlighet att leka fritt och utvecklas till fria människor – vars rötter kan spåras till denna tid. Olika delar av staden har olika syften och funktioner, men det finns aldrig någon ursäkt för att föröda barnens livsmiljöer, och än mindre att göra tillgången till lättillgängliga lekytor och närhet till naturen underordnade kortsiktiga vinstintressen. Det har också ett oerhört värde i sig

att det finns ytor som ägs gemensamt, utan att vara utsatta för den oerhörda övervakning som karakteriserar en äldre stadsbyggnadstypens stadsparker. Fria ytor skapar fria människor. Motsatsen skapar i bästa fall uppror, men lika gärna underkastelse och uppgivenhet.

Boken berättar också om vilka krafter det var som skapade denna socialism. De radikala folkrörelserna var med, och blev med tiden en viktigare faktor. Men mycket av den förändrade kraften fanns snarare på konservativt håll, i rädslan för den oöverskådliga och ostyrbara industristad som hade växt fram på något decennium. Det är viktigt att visa dessa rötter, eftersom det under 1990-talet växte fram en mytologi om att kontrollsamhället skulle vara ett socialdemokratiskt eller till och med socialistiskt påfund. Tvärtom är det en naturlig följd av den ohämmade liberalismen som på gott och ont sliter sönder alla band människor försöker knyta mellan varandra. Den frihet som så småningom kunde odlas i stadens trädgårdsstäder och smalhusens hyresområden, när mänskliga band på nytt började knytas, blev möjlig därför att mäktiga krafter från början ville ofrihet. Så är det inte sällan, och nu ser vi istället de fria marknadskrafterna skapa ny ofrihet i hårt reglerade, inträngda och grindförsedda bostadsområden, den totala motsatsen till kommunalsocialismens öppenhet.

Den stad som avhänder sig makten att forma sig själv till invånarnas fromma och överlåter den till kapitalflödenas logik blir en despot. Det tyckte jag då och det tycker jag nu. Jag hoppas att den text som nu följer kan läsas med öppet sinne även av dem som inte håller med mig och att vi sen kan diskutera förutsättningslöst.

Den här boken är en av tre som kommer att ges ut under 2015. Samtliga kommer dels att finnas som gratis pdf (trots allt bygger de på forskning som finansierats av skattebetalarna) och dels som vanlig bok som man får betala för. Jag hoppas kunna finansiera mina kostnader genom bokförsäljningen. Bok två kommer under sommaren, och innehåller förutom en rättshistorisk utveckling två tidskriftsuppsatser från 1990-talet, där jag bland annat behandlar Henry George och det sena 1800-talets jordreformrörelse. I dessa tider, där spekulation och marknadshyror för över enorma värden som egentligen skapats av allas hårda arbete i ett fåtal privata händer, tror jag det är dags att läsa Henry George igen (och jag funderar allvarligt på en faksimilupplaga av hans främsta verk). Den tredje boken kom-

mer sent i höst och kommer att handla om hur livet gestaltade sig i trädgårdsförstaden Enskede med omgivningar under mellankrigstiden. Den bygger på återöversättningar av min avhandling *The Social City* (2001), och den som är intresserad kan följa arbetet i bloggen enskedetrilogin.se.

Kapitel 1

Det finns en klassisk bild av idén om de de goda cigarrernas stad, trädgårdsstaden, staden som tar den goda av naturen till den onda staden och gör den god på ett fredligt sätt. Det är bilden av en liten, intensiv man, engelsk uti fingerspetsarna, klartänt, pedantisk och karismatisk, riksdagsskrivaren, aktivisten, den fredlige reformatören, vegetarianen och parlamentssekreteraren Ebenezer Howard. Men så var det förstås inte.

Det är inte det enskilda geniet som bestämmer historien.

Det är de breda rörelserna.

Vi måste börja från början.

Eller åtminstone ett bra tag tillbaka.

Den moderna storstaden, och ett modernt sätt att se på bostäder, är båda barn av den industriella revolutionen. Ur 1840-talets koleraepidemier och uppror växte ett bostadspolitiskt program fram över nationsgränserna, ett program som skulle prägla diskussionen det närmaste seklet. Dess främsta budskap var att den ideala bostaden var det friliggande enfamiljshuset. Men alla hade inte råd med egnahem och därför måste också övriga bostäder befrias från de hälsorisker som dagligen skördade liv och livskraft och orsakade epidemier. Här blev verktygen regelbundna inspektioner och, i Paris efter 1850, och med hjälp av nationell lagstiftning i än högre grad i Storbritannien, även genomgripande rivningar och saneringar. En bostadsreformatorisk rörelse, sammansatt av delar med ofta vitt åtskilda politiska förtecken, drev på för hälso- och byggnadslagar. Det var emellertid bara i Storbritannien (1875) som sådana med någon kraft kunde genomföras på det nationella planet (Sverige fick 1874 en ganska hjälplös hälsovårdsstadga och en byggnadsstadga som gynnade hög exploatering). Tyskland utmärkte sig med de nationella zonerings-

slagar som genomfördes på 1890-talet. Men medan både Storbritannien och Frankrike genomförde nationella program för bostadsbyggande från 1880-talet och framåt, låg initiativet i Tyskland på det lokala planet.¹ Detta liknar förhållandena i Sverige.²

*

Vid mitten av 1800-talet inledde den franska staten under diktatorn Napoleon III sin kamp mot slumbebyggelsen med den berömda ”haussmaniseringen” av Paris - breda boulevarder drogs genom stadskärnans medeltida gatunät; gränder och präng försvann. Men detta visade sig vara en ofullständig strategi. Rivandet av innerstadens fattigmiljöer innebar bara att deras invånare tvingades att bo än trängre, i än mer intensiv samlevnad, något längre bort.³ Problemen, inte minst de politiska, kvarstod och stadens patriarker letade intensivt efter andra lösningar. Med de trånga kvarteren och deras samhällsfarliga invånare försvann också flerhundraåriga miljöer och stadsrepresentationer, sätt att förstå stadens sociala väv, och lämnade ett tomrum efter sig.⁴ Den öppna överskådliga stad som parisprefekten baron Haussmann velat skapa; varans, rörelsens och hastighetens stad, utmärkte sig därför för en av dess maktägande skikt inte alldeles önskad överskådlighet.⁵ De nya kommunikationerna, de ymniga möjligheterna till möten, skapade en modernitet som beskrevs och säkert ofta upplevdes som en chock.⁶

Sverige var vid den här tiden långtifrån en demokrati, men inte heller som Frankrike en militärdiktatur, och regleringen av Stockholm med början drygt tjugo år senare tog sig därför mindre uppseendeväckande former.⁷ Den regleringsinriktade falangen i Stockholm, anförd av justitierådet Albert Lindhagen, vilken också lett den kommitté som 1867 presenterade det nya förslaget till stadsplan, måste tampas med en mängd svårigheter.⁸ För det första saknade Sverige på samma sätt som Storbritannien en exproprieringsslag med samma befogenheter som den franska.⁹ Detta, och det faktum att Stockholms omvandling, till skillnad från den som ägde rum i Paris (och till skillnad från vad som gällde under Klas Flemings reglering av stormaktstidens Stockholm) inte understöddes av statliga subventioner, gjorde att fastighetsägarna kunde tvinga staden både till

kompromisser och stora utgifter.¹⁰ Detta ledde i sin tur till att en mäktig koalition av konservativa och vänsterns socialliberaler (och så småningom socialdemokrater) samlades i ett sparsamhetsblock, som bromsade moderniseringen.¹¹ Lindhagen förde också en bitter strid mot de bankintressen som representerades av Svenska handelsbankens ordförande Johan Henric Palme, för att befästa stadsplaneringen som en offentlig, inte privat angelägenhet.¹²

*

Att vänstern allierade sig med de antimoderna krafterna i en politik vars enda syfte var att minska expansionen av den offentliga sektorn – en motsättning som nådde ett slags höjdpunkt i fullmäktigevalen 1869, när Lindhagen knappt besegrade Adolf Hedin, den man som brukar nämnas som den förste socialliberalen i svensk politik¹³ - kan förmodligen förklaras med det faktum att moderniseringen och regleringen av Stockholm, liksom av andra europeiska städer, tog sin början i en period när såväl den centrala som den lokala statens möjligheter att ingripa för att skydda stadsbornas liv och hälsa var mindre än möjligen någon gång tidigare i de europeiska städernas historia. En våldsam avreglering hade sammanfallit med att behovet av offentliga ingripanden ökat dramatiskt i takt med industrialiseringen och städernas tillväxt.¹⁴ De kommunala utgifter det handlade om gick antingen direkt ner i fastighetsägarnas fickor, till bättre bostäder åt medelklassen eller till en förbättrad infrastruktur för den kommersiella sektorn. Arbetarklassen och de fattiga led svår nöd, särskilt under högkonjunkturernas bostadskriser.¹⁵

Det sociala missnöjet riktades dock till en början inte mot brister i lagstiftningen, utan dels (och naturligtvis inte helt omotiverat) mot fastighetsägarna, dels mot den byggda miljön som sådan, som fick representera den sociala klyvnad som de rådande maktförhållandena framkallat.¹⁶ Londons uppdelning i det välmående väst och det mörka, fattiga öst är ett klassiskt exempel på detta¹⁷, men även i Stockholm går det att se liknande attityder mot Södermalm, Kungsholmen och Österlånggatan i Staden mellan broarna (Gamla stan).¹⁸ Den tidens stadsreglerare tycks ha tänkt sig att det skulle räcka med att förändra den byggda miljöns utformning för att lösa de sociala

konflikterna, och såväl Haussmann som Lindhagen tänkte sig faktiskt den utbyggnad av kvarterstaden som de arbetade för som en fortsättning på tidigare stadsreformatorers ansträngningar att närma staden till naturen genom att reservera plats i städerna för väl tilltagna parkområden, med andra ord genom att försöka dölja att staden var stad.¹⁹ Av ekonomiska skäl hade den dock ganska snart istället drabbats av det historikern Alf Johansson kallat ”Berlin-sjukan”,²⁰ det vill säga en kombination av hög täthet med kvarter efter kvarter med stora hyreshus, och höga hyror som medförde utbredd trångboddhet. Dessa hyreshus, eller hyreskaserner - som de kallades med en översättning från tyskans Mietskasernen - betraktades både som hygieniska faror och som grundval för en hotfull arbetarkultur och sexuellt utlevande (jag återkommer till det).

*

Det fanns vid den här tiden en grupp nationalekonomer som fast de närmast var socialkonservativa brukade kallas ”katedersocialistister” – Julius Fauscher, Rudolf Eberstadt, Adolph Wagner med flera. Även de var kritiska mot hur städerna byggdes och förklarade detta stadsbyggnadssätt med ett intrikat institutionellt mönster. Å ena sidan, menade de, saknade kommunerna laglig möjlighet att ingripa mot markspekulationen, å andra sidan gynnades spekulation i mark och snabbbyggda hyreshus av koncentrationen inom byggnadskreditbranschen. Att kommunen för att spara pengar vid gatuläggning ville styra stadsexpansionen till begränsade områden hjälpte också till. Något hejdades utvecklingen i Tyskland av den preussiska expropriationslagen 1875, men i övrigt dröjde det till 1880-talet innan det kom ifråga att agera med kraft för att återge kommunerna möjlighet att styra utvecklingen. Den tyska jordreformrörelsen, Bund der Bodenreformer (1888), som vid sekelskiftet utvecklades till en massrörelse, propagerade för en rad olika åtgärder. En av dessa var den av Adolph Wagner utvecklade värdestegringskatten, som genom att expropriera eventuella vinster skulle göra markspekulationen meningslös. En annan fråga, presenterad av Julius Fauscher men sedermera utvecklad av Wagner och övertagen av jordreformrörelsen, var kravet på kommunalt markägande. Tanken var att om

kommunen ägde tillräckligt mycket mark för att vara prisledande på tomtmarknaden, borde den kunna kontrollera utvecklingen. Dessa åtgärder genomfördes strax innan sekelskiftet med stor konsekvens i staden Frankfurt am Main i västra Tyskland, under överinseende av dess engagerade borgmästare Adickes. Det måste dock betonas att de åtgärder Frankfurt och ett litet antal andra städer genomförde långtifrån var något generellt mönster. Medan Frankfurt am Main redan 1897 ägde hälften av marken inom sina stadsgränser, fanns det ett stort antal andra städer som inte alls ägnade sig åt markköp. Frankfurt am Main blev också först och ett gott tag framöver nästan ensam om att använda den 1899 införda tomträtten (Erbbaurecht), som gav staden möjlighet att under lång tid hyra ut tomtmark mot en avgäld. Staden bildade strax efter en egen tomträttskassa, för att finansiera det byggande den ville ha på tomträtterna.²¹ Ytterligare ett sätt för städerna att skaffa sig kontroll över utvecklingen var de expropriationslagar som under 1890-talet gemensamt drevs igenom av stadsadministratörer och jordreformatorer, åter dock med stora lokala variationer. Under decenniet efter sekelskiftet inleddes också en våg av inkorporeringar av kringliggande kommuner till de stora städerna, där inte minst Berlin försökte kompensera sig för ett relativt begränsat markägande.²² Till skillnad från i Frankrike (1894) och Storbritannien (1866) saknade Tyskland nationell lagstiftning om byggande av arbetarbostäder. Det var enskilda kommuner, med Frankfurt am Main i spetsen, som gjorde de avgörande insatserna.²³

Sekelskiftets Stockholm befann sig på många sätt i samma situation som Frankfurt am Main. De byggnads- och hälsovårdsstadgor som genomfördes på 1870-talet föreföll otillräckliga. På nationell nivå saknades ännu lagliga medel för att ingripa i skeendet. De av stadens politiker som också var aktiva i riksdagen – Moritz Rubenson, M F Nyström, G F Östberg, Carl Lindhagen, för att nämna några – gjorde enträgna försök att genomdriva starkare kommunala befogenheter, men det var ansträngningar som inte bar frukt förrän 1907 och framåt. Det var tydligt att det egnahemsideal som övertagits från de engelska cottages via Tyskland, var en viktig faktor bakom åsiktsändringen. Likaså den rädsla för de farliga delarna av arbetarklassen som konstruerats i Frankrike, och den oro för släktets degenerering som inte minst var av brittiskt ursprung. Allt detta

blandades i tidens diskussion, delvis genom tysk förmedling, delvis hämtat ur de kontakter som reformatoriska krafter hade inte minst med likasinnade i London. Det dröjde dock till 1906-07 innan Sverige fick jordreformföreningar av samma slag som i Tyskland, och dessa hade aldrig något avgörande inflytande över den svenska bostadspolitiken.²⁴ Istället bars bostadsreformismen i Sverige fram av framförallt tre strömningar, så sammansatta och komplexa att knappast någon av dem kan kallas rörelse. Den första var bostadsföreningarna. Tillsammans med den bostadskooperation som började växa fram under 1910-talet kom dessa att spela en stor roll i den tidiga statsinterventionismens byggande, och även för utformningen av nya bostadsideal.²⁵ Den andra var den allmänt reformistiska rörelse som växte fram ur 1800-talets associationer och filantropi, och från 1903 koordinerades genom Centralförbundet för socialt arbete och *Social Tidskrift*. Under några år, i praktiken fram tills storstrejk och dito lockout 1909 på ett uppenbart sätt lyfte fram samhällets huvudmotsättning, kunde här socialkonservativa, socialliberaler, kristna humanister och socialdemokrater gemensamt arbeta mot de följder marknadsekonomins hegemoni hade i samhället. Åtskilligt av tidens idéer om bostadspolitik fann sin väg genom detta sammanhang, och det var också genom en lång rad personsamband intimt förbundet med både statliga myndigheter och Stockholms kommunala förvaltning. Under tiotalet kom CSA att undan för undan uppgå i en rad statliga organ, samtidigt som de alltmer klassiskt liberala idéer dess företrädare bar på utmanades av en växande arbetarrörelse. Den tredje strömningen var egnahemsrörelsen, som bars av nationalism och oro över emigrationen till Nordamerika. Även om åtskilliga liberaler verkade inom den var detta i hög grad en konservativ rörelse, och dess insisterande på att marken skulle vara självägd stod i motsättning till de krav på kommunalt markägande som fanns inom den tyska jordreformrörelsen, och som hade en viss förankring även inom den kommunala organisationen.

*

När Stockholm närmade sig sekelskiftet, och en konsensus om behovet av kommunala ingripanden gradvis infann sig, fanns det alltså

flera vägar att gå. Dittills hade staden fungerat på ungefär samma sätt som de privata markspekulatörerna. Den köpte marken på malmarna till lägsta möjliga marknadspris, mätte upp den, försåg den med gator, vatten och avlopp och andra faciliteter som i lag ålagts kommunen, och sålde den sedan som tomter till högsta möjliga marknadspris. Med hjälp av mark-försäljningarna kunde staden finansiera de kostnader den själv haft för exploateringen. Ett första alternativ var nu att fortsätta samma politik även på de ytterområden i grannsocknarna som i takt med stadens expansion blev aktuella för exploatering. Detta förutsatte isåfall att socknarna inkorporerades med staden, så att den kunde använda byggnads- och hälsovårdsstadgorna (som bara gällde stadsplanerad mark) även där. En inkorporering skulle också möjliggöra ett andra alternativ, som förekommit i 1800-talets debatter men då avförts. Det innebar att staden i fortsättningen helt skulle överlåta markägandet på privata exploatörer. Med hjälp av förbättrad stadsplanelagstiftning kunde staden då ta ut sina regleringskostnader direkt av fastighetsägarna – och kanske även anta en effektivare byggnadsstadga, som skulle tillåta den att utöva ett starkare reglerande inflytande. Ett tredje alternativ var att fortsätta utöka sitt markägande men att som Frankfurt am Main behålla marken och hyra ut den. Om marken stannade i kommunal ägo skulle staden inte vara lika beroende av den administrativa reglering som den nya stadsplanelagstiftningen kunde erbjuda. Däremot förutsatte det alternativet att den gällande lagstiftningen om nyttjanderätt till fast egendom ändrades, så att den skulle omfatta ett längre tidsspän än den tidigare gjort, och att därmed också möjligheterna att belåna marken skulle förbättras.

Kapitel 2

Samtidigt som en i huvudsak konservativ opinion ledde reformsträvandena i Tyskland, spreds idéer av åtminstone något radikalare slag från Storbritannien, på trädgårdsstadsrörelsens internationella kongresser, som också Stockholms kommunala förvaltning deltog i från 1910 och framåt. The Garden City bar på i huvudsak samma idéarv som den tyska rörelsen, men den hade ordnat det annorlunda. Istället för att bara vara ett sätt att planera stadsbyggandet gav trädgårdsstadsrörelsen också en fördelnings- och maktaspekt åt det kommunala – eller gemensamma – jordägandet. Jordfrågan i synnerhet och landsbygdens problem i allmänhet var, framförallt efter rösträttsreformen 1884, bland de mest diskuterade temana inom Londons progressiva medelklass²⁶, och spelade även en stor roll för utvecklandet av den urbant baserade ”nya” liberalismen, socialliberalismen.²⁷ Det diskuterades livligt i de sektkretsar där parlamentsstenografen Ebenezer Howard rörde sig och kombinerades gärna med koloniseringsplaner.²⁸ I det etiskt socialistiska Nationalisation of Labour Society, där Howard möjligen också var medlem, diskuterades vid den här tiden startandet av en koloni nära London där den ”integrala Kooperation”, som införts i Topolobampokolonin i Mexiko några år tidigare, skulle praktiseras.²⁹ Projektet råkade i svårigheter på grund av motsättningar mellan medlemmar i NLS och det försiktigare LNS,³⁰ varför Howard fick i uppdrag att presentera ett kompromissförslag. Där övergavs den integrala Kooperationen till förmån för fritt företagande, men fundamentet, det gemensamma markägandet, behölls.³¹ Howards tal, som hölls i Nonconformist Memorial Hall i februari 1893, var det första tillfället där trädgårdsstaden presenterades offentligt.³² Projektet rann dock denna gång ut i sanden på grund av penningbrist.

Det dröjde till den 10 juni 1899, nästan ett år efter att Howards bok *To-Morrow – A Peaceful Path to Real Reform* hade publicerats, innan det var dags för ett nytt försök. The Garden City Association bildades i LNS kontor i London, och dess styrelse bestod nästan enbart av LNS-medlemmar.³³ Associationen blev också de närmaste åren helt beroende av LNS stöd, och uppfattades minst lika mycket som en småbrukarrörelse, som en rörelse för att lösa storstädernas problem - Howards intentioner var ju också snarast allmänt socialreformatoriska.³⁴

Ebenezer Howards bok syntetiserade de två avgörande, närmast parallella dragen i de gångna hundra årens diskussioner om stadsplanering: regleringen och utopismen.³⁵ Möjligen är det, åtminstone indirekt, den viktigaste bok som skrivits om stadsplanering. Boken är väl illustrerad. En av de mest kända bilderna visar tre magneter som omger en liten fyrkant, en nålask får vi veta i texten, på vilken står tryckt: ”Folket” och under: ”Vart kommer de att bege sig?”. Två av magneterna är lätta att känna igen, ”Staden” och ”Landsbygden”. Inte heller de karaktärsdrag som står skrivna ovanpå dem är ägnade att förvåna, snarast utgör de tankebilder av mycket gammalt slag. I staden byter vi kontakten med naturen mot det mänskliga umgängets möjligheter, på landet är naturen skön men där saknas å andra sidan den samhällliga komplexiteten. Och så vidare. Det är den tredje magneten som förbryllar, den som betecknas ”Stad-Landsbygd”; de vackra hemmens, den rena luftens, de höga lönernas och goda förtjänstmöjligheternas, frihetens och samarbetets magnet. Eller med andra ord trädgårdsstaden, en plats för bara goda cigarrer.

Det är symptomatiskt att Howard bara mycket hastigt berör trångboddhet och överdödlighet, men desto utförligare stadstillväxtens konsekvenser på landsbygden, och för den inhemska livsmedelsproduktionen.³⁶ Till de mest vägande delarna i hans framställning hör hans metod för att finansiera samhällsreformen. Trädgårdsstäderna skulle anläggas på ren landsbygd, där markpriset var lågt. Marken skulle köpas till marknadspris men sedan ägas och förvaltas gemensamt. Eftersom jordrätten, priset för att använda marken, därmed skulle bli så mycket lägre än den var i London och andra tätbebyggda städer skulle man även med sin betydligt lägre tomt-”hyra” (rate-rent) kunna få in tillräckligt med medel. Värdestegringen skulle inte

bara finansiera en snabb avbetalning av markköpet utan hela den kommunala verksamheten samt pensioner och socialförsäkringar.³⁷ Tankegången härstammar från den amerikanske agrarsocialisten Henry Georges tankar om en ”single tax” på all jordranta, en åtgärd som i ett slag skulle befria både kapital och arbete från alla pålagor.³⁸ Howard, som var mycket misstänksam mot statliga åtgärder, ryggade dock för den typen av konfrontation och föredrog exemplets makt på marknadens villkor.³⁹

Den kommunala förvaltningens inflytande skulle dock begränsas. Eftersom trädgårdsstaden var en frivillig sammanslutning bestämdes ambitionerna av invånarnas (eller noga räknat, av rate-payers) betalningsvilja.⁴⁰ Howard räknade dock med att betalningsviljan, mot bakgrund av det billiga boendet och de goda möjligheterna att göra förvaltningen verkligt effektiv, skulle vara så stor att den kommunala förvaltningen i trädgårdsstäderna kunde göras mer omfattande än tidigare. Samtidigt skulle den bli mäktigare, eftersom kommunen även utövade markägarens rättigheter. Förvaltningen skulle dock aldrig sträcka sig in på den privata företagsområdes område, och Howard ville även bannlysa alla slag av partiväsande i dess styrelse.⁴¹ Här intog han alltså en position vitt skild från de många kommunistiska stadsutopier som formulerats under århundradena, bland vilka han bara nämner James Silk Buckinghamns modellstad från mitten av artonhundratalet.⁴²

Till skillnad från många andra stadsutopier var Howard inte särskilt intresserad av den enskilda trädgårdsstadens specifika utformning. Han ritade visserligen några diagram, där vi ser den utformad som lager av koncentriska ringar. Utanför den bebyggda ytan grupperades jordbruk och annan livsmedelproduktion, som emellertid inte administrativt var knutna till staden men som kunde förväntas dra fördel av de låga transportkostnaderna. Fem sjättedelar av stadens hela yta upptogs av dessa grönområden.⁴³ Trädgårdsstaden var med andra ord otvivelaktigt en funktionsuppdelad stad och därmed på alla sätt en föregångare till den moderna förortsbebyggelsen.⁴⁴ Eftersom ingen trädgårdsstad fick överskrida ett visst befolkningstal – som Howard satte vid 32 000 – spreds bebyggelsen klungvis över ett större område. Howard tänkte sig dock att städerna skulle bindas samman både sinsemellan och med en centralt belägen större stad

genom ett omfattande nät av moderna spårvägar.⁴⁵ Detta är den del av hans plan som haft störst betydelse i praktisk stadsplanering; den behandlades i Lewis Mumfords klassiska bok *The Culture of Cities* (1938) och var en ledande tanke inom både engelsk och svensk efterkrigstida stadsplanering, de mellankrigstida tyska Siedlungen icke att förglömma.⁴⁶ Man kan uttrycka det så att Howard la grunden till generalplaneringen.

Men det är ingen tillfällighet att dessa tekniska beskrivningar, som för Howard trots allt var sekundära, är de som senare brutits loss från tankebyggnaden.⁴⁷ Vi måste komma ihåg att det för Howard var uteslutet att dessa förändringar skulle komma av sig själva, i det ”beklagansvärda” tillstånd samhället befann sig.⁴⁸ Howard har ett helt kapitel med titeln ”Social Cities”, där han beskriver hur en kombination av politiska påtryckningar, socialistskräck och splittring bland kapitalägarna kommer att röja väg för den ”Real Reform” han föreställer sig.⁴⁹ I detta skulle han på många håll, inte minst i Stockholm, få alldeles rätt. Men samtidigt som trädgårdsstadens radikaler hjälptes fram av en konservativ strömning, ändrade deras skapelse karaktär när den anpassades efter helt andra ändamål än de den från början var tänkt för. Det är därför inte märkligt att begreppet trädgårdsstad kom att spridas över världen i en helt annan utsträckning än byggandet av de samhällen Howard hade tänkt sig.⁵⁰ Garden City Association ändrade också snabbt inriktning med advokaten och rasideologen Ralph Neville som ordförande.⁵¹

*

Den första gången, mig veterligt, som begreppet trädgårdsstad togs upp i den svenska stadsbyggnadsdiskussionen, var 1903, i en artikel av Gustaf Siösteen i *Social Tidskrift*.⁵² Artikeln handlade inte i första hand om Howard och hans bok, även om den nämndes, utan om det nybildade Garden City Association, och om förberedelserna för det samma år inledda Letchworthprojektet. Siösteen betonade det pragmatiska i projektet (”Låt mig skynda att meddela, att här icke är fråga om någon utopisk koloni i Patagonien...”) och dess anknytning till jordfrågan. Samtidigt gjorde han emellertid en tolkning av Howard som visserligen kom att bli den vanliga, men som knappast kan anses

korrekt; nämligen att trädgårdsstäderna var en form av förstäder, ett sätt att ”förtunna” storstaden, föra in landet i den, och därmed helt enkelt en förlängning av stadsregleringsrörelsen.

I Howards version av ”stadsexpansionens korrekta tillväxt” är ”Central City” ett bihang till de omgivande trädgårdsstäderna och underordnad deras tillväxt. I Siösteens version är förhållandet, och därmed det tänkta förloppet, det motsatta: trädgårdsstäderna är den ”egentliga stadens” – utan tvivel tänker han på de befintliga stenstäderna – filialer; de är förorter. De kompletterar stenstaden, gynnar den; hos Howard är de dess fiender, och gröper ur den, berövar den dess livgivande substans. Siösteen gör en urban tolkning och vi ser hur trädgårdsstadsbegreppet redan har börjat leva sitt eget liv.

Mot denna uppfattning stod en tolkning som vi lämpligen kan kalla rural och som snarast var mer trogen egnahemstanken. Företrädare för denna var *Social Tidskrifts* redaktör G H von Koch i en artikel från 1905. von Kochs version är den som får sägas ligga närmast Howard. Att det handlar om ett stadsbygge helt från grunden står klart:

I stället för att lappa och laga på dessa från början illa hopkomna och dåligt utvecklade storstäder, skall man bygga nya städer, trädgårdsstäder, där alla tekniska och ekonomiska medel skola användas för att åstadkomma sunda förhållanden, och där släktet kan utvecklas fysiskt och andligt genom påverkan af såväl stads- som landtlivets goda sidor.⁵³

Liksom hos Howard är det huvudsakliga problemet inte städernas överbefolkning utan att landsbygden överges. Den enda lösningen är därför att ”industrien flyttas ut på landet”.⁵⁴ von Koch tvekade mellan å ena sidan en intensiv stadsfientlighet⁵⁵ och å andra sidan en stark förtröstan inför det planerade stadsbyggandets möjligheter:

Men däremot kan ej nog starkt framhållas betydelsen af att det uppstått en stor - och såsom det synes praktiskt genomförbar - plan, att åstadkomma en genomgående förbättring af människosläktets fysiska tillstånd, utan hvilken allt tal om utveckling och framåtskridande äro betydelselösa ord. ”Trädgårdsstadens” tillkomst och det inträse den rönt är ett vältaligt vittnesbörd om att vi dragit för sto-

ra växlar på folkets fysiska kraft för att främja industrien och att den nuvarande storstadsutvecklingen är en osund och för framtiden ödesdiger företeelse.⁵⁶

Följaktligen lägger von Koch större vikt än Siösteen vid stadsplan-etankarna; artikeln innehåller förutom ett par av Howards diagram också en karta över den första trädgårdsstaden, Letchworth fem mil från London. Där finns också en del bilder från de filantropiska fabriksstäderna Bournville invid Liverpool och Port Sunlight utanför Birmingham. Liksom Siösteen betonar han dock att det måste ske en anpassning efter olika länders förutsättningar. Något berör han också markfrågan, och påpekar särskilt vilka möjligheter som öppnat sig genom kommunala markköp utanför Stockholm.

Markfrågan var däremot helt frånvarande i nästa bidrag, Gust. Stjernströms artikel ”Sveriges första Trädgårdsstad. Ett förslag”, som publicerades på hösten samma år. Här är trädgårdsstaden istället tänkt som ett medel för koloniseringen av den svenska glesbygden – d v s i direkt anslutning till lagstiftningen om statliga egnahems-lån. Konkret nämner han byggandet av den norrländska inlandsbanan. Även om han förutsätter att marken ska vara samhällsäg, och, eftersom tomträttsinstitutet ännu inte införts, lämpligen bör upplåtas på 49- eller 70-årigt arrende, är det tydligt att han inte tänker sig något utmanande av storstädernas markspekulanter. Stadsplaneförslagen förbigås med tystnad. Stjernströms förslag är en del av kampanjen mot emigrationen och även om han följer Howard i att inte reducera trädgårdsstaden till förort berör han inte alls de konsekvenser för storstaden och dess markvärden som Howard förutsett. Detta är den renodlat konservativt rurala versionen och målsättningen är både mer begränsad och mer övergripande, nämligen:

en pånyttfödande nationaluppfostran, hvarigenom vårt folks fysiska uppfostran och utbildning, dess intellektuella och moraliska kraft höjes, den hos vårt folk såsom bristande överklagade arbetsintensiteten ökas och därigenom äfven landets välmåga och nationalförmögenheten tilltaga.⁵⁷

När Siösteen återkom med en artikel om trädgårdsstadsbyggandet i Berlin i *Social Tidskrift* 1910, var det just den jordpolitiska tolkning som använts av Stockholms Lantegendomsnämnd som föll honom på läppen. En trädgårdsstad var ”en planmässigt anlagd koloni på billig mark, som varaktigt förblir det nya samhällets egendom, så att varje spekulation med jorden omöjliggöres. Endast dessa sociala principer kunna tillförsäkra staden dess ’trädgårdar’ även för framtiden”.⁵⁸ Vid det laget hade alltså en ytterligare omdefiniering skett. Å ena sidan var trädgårdsstaden nu definitivt förort, å andra sidan var den definitivt förknippad med kommunalt markägande.

*

Den tyska jordreformrörelsen saknade länge den engelska motsvarighetens medelklassförankring, och hade istället sitt främsta stöd inom statsbyråkratin och de ganska självständiga städernas förvaltningar. Den var lika urbant förankrad som sina brittiska motsvarigheter men intresserade sig till skillnad från dessa nästan enbart för de snabbt växande städernas problem.⁵⁹ Ett tidigt exempel, som sammanhänge med den första stora urbaniseringsvågen under 1860-talet, var Julius Fauchers förslag att låta kommunen köpa upp så mycket mark runt den egentliga staden att den blev prisledande på tomtmarknaden, och bebygga den med låga hus av engelsk typ.⁶⁰ Genom Thomas Cogan Horsfall kom den tyska markpolitiken från 1904 och framåt att tas upp även i den engelska trädgårdsstadsrörelsen.⁶¹ Den tyska trädgårdsstadsrörelsen, som startades redan 1902, hamnade dock helt i skuggan av jordreformatörerna och bidrog endast med ett planeringsrecept, snart helt frikopplat från de samhällsförändrande dimensionerna hos den engelska rörelsen.⁶²

Den franska trädgårdsstadsrörelsen, som startades av fourieristerna Charles Gide och Georges Benoît-Lévy, kom också att huvudsakligen betona de stadsplanetekniska aspekterna. Men i avsaknad av någon jordreformrörelse att tala om förlorades helt den markpolitiska aspekten, som ju varit grundbulten för Howard, och en av det fåtal av hans idéer som verkligen genomfördes i den första trädgårdsstaden, Letchworth. De franska trädgårdsstäderna gjorde sig snart kända för sin stora andel flervåningshus.⁶³ Alldeles motsatt var utvecklingen

i USA, där det georgistiska arvet hölls levande framförallt genom Journal of the American Institute of Architects och dess redaktör Charles Whitaker.⁶⁴ Den usanska trädgårdsstadsrörelsen, propagandorganisationen RPAA, som startades 1923, fick en decentralistisk prägel, där mycket av de howardska stadsidealerna försvann (även om Clarence Perrys grannskapsenhet blev en av produkterna).⁶⁵ Georgeismens främste förespråkare inom usansk stadsplanering är emellertid den extreme decentralisten Frank Lloyd Wright.⁶⁶ Tydliga kontakter mellan georgeism och trädgårdsstadsrörelse fanns även i Australien⁶⁷, medan i Spanien istället den närmaste motsvarigheten till trädgårdsstaden, Arturo Soria Y Matas bandstad utanför Madrid, som började byggas redan 1894, är uttalat georgistiskt inspirerad.⁶⁸ I Ryssland, där trädgårdsstaden togs på entreprenad i Petersburg av det nationellt liberala socialrevolutionära partiet, var det i huvudsak det tyska receptet som användes, även om dess samhällsförändrande potential gärna betonades.⁶⁹ I Japan slutligen, där repressionen omöjliggjorde uppkomsten av varje form av medelklassbaserad jordreformrörelse, uppfattades trädgårdsstaden dels som ett medel för moderniseringen av byekonomin på landsbygden, dels som stadsplaneteknik för medelklassförorter.⁷⁰ I Sverige dröjde det, som Johan Rådberg visat, till efter första världskriget innan trädgårdsstaden på allvar slog igenom, och då enbart som stadsplaneringskoncept.⁷¹ Som även Bosse Bergman påpekar, kan inte ens Gamla Enskede, det första av de små samhällen som byggdes på tomträttsmark utanför Stockholm från 1909 och framåt, kallas trädgårdsstad.⁷² Det var en trädgårdsförstad (även om jag i fortsättningen oftast undviker detta otympliga begrepp). Men som jag kommer att visa hade faktiskt även dessa kommunala projekt radikala (och konservativa) ambitioner av i oväntat hög utsträckning samma slag som Howard hade tänkt sig, och det finns därför all anledning att ordna in dem även i denna tradition. Jag övergår nu till att diskutera dess rötter (idéhistoriskt intresserade kan också läsa min exkurs i slutet av boken).

Kapitel 3

Trädgårdsstaden låg i tiden vid seklets början.⁷³ Även i Sverige uttrycktes liknande visioner de här åren av samhällsdebattörer som Per Jönsson-Rösiö,⁷⁴ Anna⁷⁵ och Carl⁷⁶ Lindhagen, Gerhard Alfred von Koch,⁷⁷ Jenny Bergqvist⁷⁸ och Johan Hansson.⁷⁹ Författaren Karl-Erik Forss-lund underströk att han tyckte sig se sin egen idé, skogsstaden, börja förverkligas i egnahemssamhällena utanför städerna, och utomlands i alla möjliga former.⁸⁰ Det fanns en tydlig koppling mellan de rörelser som befrämjade trädgårdsstadsidén, och den antiurbanism som återfanns över hela det politiska fältet.

Parallellt med Haussmans och Lindhagens och andras stadsregleringar förekom både i texter⁸¹ och i praxis⁸² från mitten av artonhundratalet allt oftare en vision om att genom utspridda enfamiljsstugor skilja familjerna åt, och vidare separera könen i varje familj genom det sätt stugorna inreddes på. Separeringen skulle vara både rumslig – inom de ramar ekonomin tillät – och social, i det att varje arbetare borde äga sin bostad för att på det viset uppnå ett visst oberoende, åtminstone inom konsumtionssfären.

*

Flera historiska processer sammanföll här. En av dem är socialpolitisk och förknippas med kampen mot de epidemiska sjukdomarna och statistikens användning i ansträngningarna att ordna och förbättra befolkningsstocken. Anmärkningar om bostadssituationen och andra miljöfaktorer hade förekommit i rapporter från provinsial- och stadsläkare till det svenska Sundhetscollegium sedan slutet av 1700-talet. Från 1822 var denna typ av överväganden obligatoriska. Myndigheterna kunde använda sig av läkarnas privilegierade inblick

i privatsfären.⁸³ Liksom inom fattigvården förenades intresset av att samla den här typen av information med ambitionen att lindra effekterna av fattigdom och tiggeri – de moraliska snarare än de ekonomiska.⁸⁴ En annan faktor var rädslan för följderna av proletariseringen, det vill säga att småproducenter berövades sina existensmedel och rörde sig över landet i jakt på försörjningsmöjligheter. Denna rädsla dominerar i godsägaren Carl Raabs varning för uppkomsten av en statarklass 1847 och motiverar intresset för att göra arbetaren till ägare av sitt eget hem.⁸⁵ För det tredje etablerades runt om i europeiska och nordamerikanska städer vid mitten av artonhundratalet en rörelse som förespråkade att de tätbebyggda städerna skulle förses med offentligt tillgängliga och naturliga parker.⁸⁶ Det hade blivit för långt att gå ut till stadsgränsen i lite större städer och även utanför städerna blev naturen alltmer otillgänglig i takt med att villastäder och kåkstäder byggdes. Vidare hade koleraepidemierna påvisat de hygieniska riskerna med tätbebyggda städer utan avbrott.⁸⁷ Men i lika hög grad hade man uppmärksammat de lugnande och uppfostrande, och därmed socialt inordnande dragen i kontrollerad natur, och likaså möjligheten att sprida medelklassvanor genom att bygga offentliga platser där de möten mellan samhällsklasserna som annars allmänt undveks, var oundvikliga.⁸⁸ Så småningom växte ur denna rörelse fram en syn på staden som ett odlat landskap av sammanknutna förorter istället för stelt uppradade kvarter.⁸⁹

Propagandan för egnahem kan, om man så vill, delas upp i två tendenser: de element, av kristet filantropiskt ursprung, som tog sikte på arbetaren som individ, och sekelslutets mer alarmistiska inriktning på att pacificera arbetarna som klass, det vill säga som kollektiv.⁹⁰ Övergången skedde givetvis gradvis och under en lång period samexisterade de båda strategierna, liksom de institutioner som bar upp dem. Ett tidigt exempel på detta var Göteborgs Pauperismkommitté, som lade fram sina rapporter vid mitten av 1860-talet. Huvudfienden var där fortfarande ”dryckenskapslasten”, som för länge sen efterträtt bristfällig gudsfruktan som den viktigaste individfaktorn bakom social olycka. Det var ingen hejd på vad som kunde läggas denna last till last:

Ett stort antal facta, och många bland dessa af en upprörande

beskaffenhet, hafva blifvit samlade, hvilka till öfverflöd intyga sanningen af den gamla, af presten, läkaren, rättvisans handhafvare och människovännen bekräftade erfarenheten om dryckenskapslastens förfärliga makt att, inom kortare eller längre tid, men alltid säkert, förderfva sina offer, i det den förslöar deras själskraft och rättskänsla, undergräfvat deras kropps helse och styrka, föder likgiltighet för och försummande af familjeband och familjepligter, med deraf följande kallsinnighet och missämja mellan makar, oordning och vantrefnad i hemmet, minskadt välstånd och husligt elände, äfven i den boning, der förr gudsfruktan och ordning hade sitt hemvist.⁹¹

Men, konstaterade kommittén, detta var inte hela bilden, eftersom ju även orsaken i sig hade orsaker - som inte alltid låg inom den enskildes makt att hantera:

Orsaken till brännvinsmissbruket är utan tvifvel icke ensamt en rå sinnlighets njutningsbegär. Äfven yttre orsaker finnas, som ej böra förbises. [...] Osunda och osnygga boningar, dålig beklädnad, otillräcklig och kraftlös föda alstra, i förening, ett tillstånd af nedstämmning hos själ och kropp, hvilken af män, som på andra orter forskat i dessa ämnen, ansetts såsom en mycket betydande orsak till det både måttliga och omåttliga förtärandet af spirituösa drycker, så vanligt hos den fattigare, under umbäranden och försakelser lefvande, folkklasen.⁹²

Lättast att åtgärda var bostadsbristen och en kort tid senare presenterade kommittén för sin tid ganska radikala förslag, som gick ut på att kommunen skulle bygga ett stort antal bostäder åt olika kategorier av fattiga.⁹³ Kommittén presenterade också en för sin tid avancerad teori om hur undermåliga livsmiljöer påverkade dem som exponerades för dem. Samtidigt avslöjar den dock ett oerhört primitivt och objektivistiskt sätt att betrakta arbetarna på:

Dessa människor är okunniga, tanklösa och oförståndiga varelser, men ofta till sitt uppförande oklanderliga, ärliga och beskedliga, visst icke alltid vårdslösa lättingar, som vilja ligga det allmänna till last. Äfven det samhälle de tillhöra lider förlust, icke ensamt den materiella, ganska betydliga, som uppkommer genom fattigvårdens betungande med försörjning af de många enkorna, föräldralösa och

genom sjukdom i förtid orkeslösa, utan äfven en i penningar icke uppskattbar, derigenom att i dessa bostäder uppväxer ett svagt, sjukligt och kortlifvadt slägte, som odugligt till ett kraftigt kroppsarbete, i stället anlitar de lättare förvärfmedel, som i städerna florera och - vid tillfälle - lätt tager steget från fysiskt vanslägtande och ekonomisk ruin till moralisk förnedring. Dryckenskap, prostitution, laster och brott äro proletarietets bedröfliga frukter.⁹⁴

Symptomatiskt nog föll kommitténs förslag till bostadsbyggande i fullmäktige, medan istället ett annat förslag till reglering av brännvinshandeln antogs och så småningom även började användas i andra städer, under beteckningen ”Göteborgssystemet”.⁹⁵ Miljöteorier fanns alltså att tillgå redan vid den här tiden, genom import från länder som hunnit längre i urbaniseringsprocessen, men det skulle dröja några decennier innan de också blev politiskt gångbara.

*

Ett liknande mönster möter vi i Stockholm, där den fattiga delen av befolkningen under första hälften av artonhundratalet själv ansågs bära skulden till sin egen olycka:

Ifrån ofvanberörde [berömmade] omdöme om invånarne i allmänhet, måste dock här, såsom i andre stora städer, undantagas den lägsta Folk-klassen, hvarest ett öfverhandtagande begär för omåttligt bränvinssupande, utbredt sjelfsväld, lättja, sedeförderf, nöd och tiggeri, som ännu mera ökats genom det stigande antalet af osedlige och lättsinnige föreningar och sammanflyttningar, utan äktenskap, könen emellan, hvarigenom tillkommer en mängd oäkta barn, hvilka i deras spädate ålder sakna föräldravård och tidigt vänjas vid alla slags laster.⁹⁶

Vid mitten av artonhundratalet var det dock dags att notera resultaten av de första filantropiska bostadsprojekten i staden⁹⁷, och då registrerades även i Stockholm den orsaksrelation som några år senare i Göteborg var så uppenbar:

Det tillfälle, som personer tillhörande arbetsklassen sålunda erhållit,

att förskaffa sig bättre och sundare bostäder samt kraftigare föda och att genom flit och omtänka kunna bereda sig besparingar för framtiden, kommer otvivelaktigt att fördelaktigt inverka på sedligheten inom denna klass, ehuru förbättringen endast småningom kan blifva märkbar.⁹⁸

Den individualistiska propagandan byggdes upp runt två underteman: sparsamheten och trevnaden. Bostaden skulle å ena sidan, som gymnasieläraren och den populärmedicinske skriftställaren Truls Johan Hartelius konstaterade 1874, bli arbetarens sparbank, där amorteringarna kunde samlas kvartal för kvartal och bli en trygghet inför ålderdomen eller, om olyckan var framme, iallafall ett arv som de efterlevande kunde klara sig på. Inte mindre viktigt, härigenom skulle ett hos människan medfött ”beger att ega något, som de kunna kalla sin egendom” stillas.⁹⁹ När arbetaren så, som läkaren Hjalmar Wallqvist uttrycker det, ”blir kapitalist och träder in i egarnes klass” ska livsandarna återställas och arbetaren kommer med flit och arbetsamhet att ägna sig åt såväl sitt dagliga värv som sina sociala skyldigheter.¹⁰⁰

Men bostaden skulle inte bara ägas, den skulle också bli bättre. I bostädernas usla skick låg, konstaterade man, en såväl sanitär som moralisk fara - dessa båda kopplades i tidens medicinska diskurs så nära samman att de knappast gick att skilja åt.¹⁰¹ Dels verkade här, som Hartelius påpekade, rent fysiologiska faktorer:

En försvagad helsa medför försvagad arbetskraft, försvagad arbetskraft medför minskad arbetsförtjenst, minskad arbetsförtjenst ökar fattigdomen; bekymmer och otrefnad i hemmet framkallar lätt håglöshet och blir en frestelse att dränka vedermodan i ruset. Vi behöfva icke utföra målningen vidare, ty verkligheten talar härutinnan ett tydligt språk.¹⁰²

Bostaden påverkar själen via kroppen. Men påverkan kunde också vara direkt, helt enkelt därför att en dålig bostad är otrevlig; framförallt, och ur ett manligt perspektiv, att komma hem till. Detta tema utvecklades av medicinprofessorn Elias Heyman:

I fråga om bostädernas inflytande behöfver jag ej vara utförlig. Jag

har sett mer än en förut ordentlig arbetarhustru, efter fruktlösa bemödanden att hålla det enda rum familjen ägde rent och trefligt, småningom sjunka ned i liknöjdhet och slöhet; jag har känt mer än en arbetare, hvars första steg till krogen föranledts af motviljan att efter slutadt arbete vända hem och där möta anblicken af smuts och otrefnad samt skrikande och sjuka barn. Det är min på ej ringa erfarenhet grundade öfvertygelse, att intet medel finnes, hvilket i den grad förmår motverka superiet, som sunda och trefliga bostäder.¹⁰³

*

Kring motsatsen till denna otrevlighet, kring trevnaden, knöts konkret kritik och förslag på förbättringar intimt samman med en ambition att hålla arbetarklassen utanför en expanderande offentlighet. Dess fria tid skulle istället koncentreras till den privata sfären, till, för att använda ännu ett kodord, hemmet.¹⁰⁴ Så skulle den direkta manliga homosocialiteten – i politisk organisering, men också i krogarnas drickande och diskussioner – omformas till indirekt homosocialitet, i den flitige äkta mannens självkärlek inför sin förmåga att försörja en familj i eget hus. Den hemmabundna kvinnan hade en central roll i den här visionen, om än bara som ett verktyg – för myndigheternas kontrollstrategier (det var hon som skulle omsätta välmentat rådgivning i praktiken och det var hon som skulle påverkas att informera myndigheternas representanter om förhållandena i familjen) och för makens självkärlek (genom sin förmåga att sköta familjehushållet).¹⁰⁵ Det egna hemmet, fritt att disponera och dekorera, var den privilegierade formen, om än aldrig tillgänglig för alla. Inte heller var det, från dessa, från individens utgångspunkter, invändningsfritt; avbetalningarna skapade beroende, och stod alltså i motsats till önskan att styra genom att öka arbetarnas autonomi.¹⁰⁶ Men det var vanligt att tänka sig att en självgenererande civiliseringsprocess kunde sättas igång av den dagliga flit som påtvingades av dryga avbetalningar, men också stimulerades av ett verkligt intresse för trädgårdsarbete och för ett ständigt pysslande med det egna huset.¹⁰⁷ Enligt läkaren Hugo Toll var det inte alls säkert att det var den materiella standarden som var den viktigaste faktorn, det fanns andra omständigheter:

Arbetaren är icke rädd för litet slask, om han har sin egen täppa att regera på. Och kvinnorna trifvas godt, om de ha sina höns att vakta och sin brunn att mötas och sladdra vid! Man behöfver icke mer än ha haft en egen katt för att veta, hur trefnad och nöje följa med några husdjur.¹⁰⁸

Bostadsreformismen har både inkluderande och exkluderande drag. Å ena sidan är det uppenbart att ett av skälen till att intellektuella börjar intressera sig för arbetarklassens bostadsfråga, är att arbetaren sakta har börjat få status av likaberättigad samhällsmedlem. Hjalmar Wallqvist betonade att medelklassens medlemmar med all säkerhet skulle ha svårt att leva upp till sina egna etiska krav, om de tvingades leva under samma materiella betingelser som arbetarna, ett tema som även utvecklades av litteratören Gustaf af Geijerstam. Sagt på annat sätt: fick arbetarna bara bättre levnadsomständigheter, skulle de utvecklas till ansvarsfulla samhällsmedborgare. Agnes Lagerstedt ursäktade å sin sida de arbetarhustrur som var otrogna med inneböende: rymligare bostäder skulle underlätta för dem att kontrollera sin sexualitet.¹⁰⁹

*

Denna humanism bygger på en endimensionell materialism och i förlängningen den djupt antihumanistiska, deterministiska, föreställningen att arbetare är (kulturlösa) produkter av omständigheterna. Det verkar som om det med den falnande tron på den kristna individuella moralens effekter även följde ett allmänt förnekande av det personliga valet, iallafall för de lägre klassernas del.¹¹⁰ Det är därför följdriktigt att humanismen åtföljdes av oro för den sociala turbulens (med Pariskommunen 1871 i färskt minne) som alltför olidliga bostadsförhållanden kunde föra med sig.¹¹¹ Reformernas uttalade mål var att öka den nationella sammanhållningen över klassgränserna, och främja såväl utbytet av erfarenheter mellan hög och låg som den sociala blandningen i bostadsområdena.¹¹²

*

Ett konsekvent om än opraktiskt uttryck för denna community reform-tanke på svensk botten var AB Stockholms Arbetarehem, ett filantropiskt bostadsbolag grundat efter förebild av Octavia Hills och John Ruskins verksamhet i England.¹¹³ I den beskrivning av företaget som dess eldsjäl, folkskolelärarinnan Agnes Lagerstedt utgav år 1900, betonades starkt det goda i umgänge över klassgränserna. Bolagets verksamhet gick ut på att förebildliga representanter för medelklassen skulle bo tillsammans med arbetare och hjälpa dem med både praktisk och moralisk handledning. Lagerstedt ansåg att denna, som hon själv kallade det, missionsverksamhet, skulle utövas i första hand av (ogifta) medelklasskvinnor som hon själv.¹¹⁴ Verksamheten, ledd av dessa vicevärdar, innehöll ett stort mått av disciplinering. Hyresgästerna kunde vräkas såväl för bristande hyresbetalning som för att ha tagit emot inneboende¹¹⁵ - hyran låg något över den vanliga för arbetarbostäder – och vid konflikter mellan vicevärdarna och hyresgästerna eller till och med deras barn:

Om någon under dryckenskapen upprepade gånger ställer till störande uppträden, eller om barnen eller någon af de äldre visar uppenbart trots och förakt för den ordning som fordras och ej låter varna sig, då måste de för exemplets skull sägas upp till afflyttning. Så har hitintills måst ske med fem familjer, däraf i två fall för mannens skull och i tre fall för uppenbart trots af uppvuxna barn. Dylig uppsägning sker med svidande hjärta, men den måste ske för det helas skull.¹¹⁶

Till skillnad från de flesta av de bostadsreformatoriska skriftställarna hade Lagerstedt själv lång erfarenhet av att leva i arbetarbostäder. Hon började sin verksamhet 1889 som vicevärd vid de kommunalt ägda rucklen på Nybergsgård på Östermalm och skildrar arbetares liv mer inkännande och konkret än de flesta filantroper.¹¹⁷ Det går inte att bortse från att disciplineringen även hade befriande inslag, som vid ett tillfälle när en kvinna med hennes stöd lyckas frigöra sig från sin ”råe, hänsynslöse” make.¹¹⁸ Men den övergripande målsättningen var ändå att restaurera hemmet och dess trevnad, med uttalad förvisning om ”hvilken stor betydelse bostadens beskaffenhet och andra därmed sammanhörande förhållanden i den dagliga omgifningen hafva på arbetarens lifsriktning”.¹¹⁹

Denna verksamhet försiggick dels i bolagets egna hus – Lagerstedt är mycket angelägen om att betona att verksamheten var en god affär – och dels i stadens förfallna träkåkar, spridda på gatugleringsfastigheter över malmarna.¹²⁰ En liknande kontrollapparat byggdes från slutet av 1800-talet upp även på den helprivata sidan genom fastighetsägareföreningens ”svarta bok”, där hyresgäster som på ena eller andra sättet ansågs olämpliga registrerades. Anmärkningarna upptog allt från förfallna hyror till betydligt vagare kategoriseringar, inklusive rent antisociala tillmälen som ”Jude, schackrare” och ”polsk jude”.¹²¹ Även om det verkar som om de kommunala myndigheterna ett ögonblick reflekterat på saken, bör det ha varit uppenbart att en så ingående bevakning inte kunde vara en realistisk lösning på boendets kontrollproblem.¹²² Den lösningen måste vara inriktad på arbetarklassen som kollektiv, och motiverade därmed en mer utarbetad environmentalistisk diskurs, en som tar sikte på levnadsmiljöernas inverkan, liksom ytterligare argument för egnahemmen som den bästa boendeformen.¹²³

*

Det första av dessa kollektivistiska teman, utspridningens, utvecklades i de bostadsundersökningar som genomfördes under ledning av Edwin Chadwick i Storbritannien och Louis-René Villermé i Frankrike och publicerades i början av 1840-talet.¹²⁴ Chadwick konstruerade begreppet trångboddhet (overcrowding) genom att kontrastera mot en hushållscentrerad normalitet, och förklarade att hög befolkningstäthet förutom hygieniska risker också orsakade allvarliga moraliska och till och med politiska störningar.¹²⁵ Även om hans rapport – som var starkt påverkad av miasmateorin, uppfattningen att sjukdomar överförs av nedsmutsad luft – kritiserades som enkelspårig och ”ultrasanitär”, blev den mycket inflytelserik.¹²⁶

Orsaksrelationen kunde även här konstrueras på flera sätt. Av strategisk betydelse var naturligtvis luftrymden, som gärna mättes och fördelades på de boende.¹²⁷ Men sambandet är inte nödvändigtvis beroende av miasmateorin, exempelvis hade det, som Hartelius konstaterade, konsekvenser att trångboddade bostäder var svåra att hålla rena: ”Smuts och fysisk sjuklighet följas åt och drager med sig

likgiltighet och osedlighet”.¹²⁸ Särskilt riktades hans rädsla mot de koncentrationer av arbetarfamiljer som från mitten av århundradet samlades i kasernlika flerfamiljshus, mot möten i trappor, mot dåligt inflytande från misskötsamma grannar; en form av trångboddhet på väg från sammanpackning till sammanblandning.¹²⁹ Det nära sambandet mellan sanitära och moraliska effekter tycks mot sekelskiftet ha börjat lösas upp, i och med upprättandet av ett oberoende hygieniskt kunskapsfält. Istället försköts intresset alltmer till en annan orsaksrelation, som samexisterat med trångboddheten men som var lättare att förena med sekelskiftets betydligt mer vittgående ambitioner.¹³⁰

*

Detta andra tema, åtskillnadens, utgår från ansträngningarna att skilja arbetarna från brottslingar, agitatorer och andra som kunde antas ha ett dåligt inflytande på dem. Fortfarande är det uppenbart att den medicinska diskursen var viktig; inflytandet tänks som en överföring av smitta. Rädslan för de infekterade, ambivalenta ”farliga klasserna” var delvis en reaktion på 1830-talets arbetarradikalism,¹³¹ och hur upproren delvis utlösts av rädsla för sjukdomar.¹³² Denna sociala utgränsning hade även rumsliga former. Vissa områden, senare också tekniska anordningar som broar och avloppsordningar, förklarades vara farliga platser. Andra gränser drogs med hjälp av uppfattade lukter och dialekter.¹³³ Journalistiska beskrivningar av slumområden konstruerades gärna på samma sätt som imperialismens berättande om resor bland koloniernas infödda.¹³⁴

Denna rädsla för att människor som ansågs fundamentalt olika bodde på samma plats, utvecklades till något som liknar den ”mixofobi” - rädslan för att ”blanda kroppar och kulturer (eller mentala former)” - som enligt den franske fascismforskaren Pierre-André Taguieff är en kärnpunkt i modern rasism.¹³⁵ Rädslan riktades i samtiden exempelvis mot Englands judar och irländska invandrare,¹³⁶ men också mot de arbetande kvinnor som överträdde den etablerade dikotomin mellan de moraliskt korrekta privatiserade hushållen och filantropiska aktiviteterna å ena sidan och gatornas ”offentliga” kvinnlighet å den andra.¹³⁷ Kvinnor skulle hållas borta från gator-

nas flöden – där de blandades med männen – men de skulle också i hushållens rum ha särskilda zoner, fria från män, eller åtminstone från de män som inte var deras närmaste anhöriga.¹³⁸ Kvinnan blev symbol för både ordning – den strävsamma husmodern som mot alla odds höll familjen samlad – och oordning – hennes misskötsamma syster som berusad, högljudd, omgiven av män låter barnen fritt springa omkring på gatan.¹³⁹ Åtskillnadstemat konstruerades i första hand som rädsla för det så kallade inneboendesystemet, som släppte in främmande personer – oftast manliga arbetare – i privatsfären, där de kunde utöva dåligt inflytande över samtliga familjemedlemmar och driva dem isär. Ett inte ovanligt tema var, helt följdriktigt, risken för att den inneboende (mannen) skulle utnyttja situationen och inleda en sexuell relation med den hemmavarande hustrun.¹⁴⁰ Men temat kunde även utsträckas till all gälla all sammanhopning, särskilt den som karakteriserade de stora hyreshusens trappuppgångar:

Man är icke längre för sig själf. Man har svårare än i ensamhuset att inskränka sitt umgänge och därmed undgå en del utgifter och frestelser. Man kan icke undvika alla de beröringstillfällen, som gemensamma trappor och förstugor, gård, tvättstuga och afträden framkalla; man råkar lätt in i slitningar, gräl och öppet krig.

Eftersom det av ekonomiska orsaker på många håll ändå var svårt att komma undan sammanblandningen organiserades därför tekniska hjälpmedel för att minimera den:

Beröringen invånarna emellan kan inskränkas genom ett ökad antal trappuppgångar, särskildt genom användandet af det engelska systemet med ”external staircases” eller att trapporna löpa utefter husen och mynna ut i framskjutande gallerier framför de särskilda lägenheterna.¹⁴¹

För detta syfte utsågs till och med en särskild yrkeskår:

Ingenjörens uppgift blir därför att i kasernen genom familjens isolering skydda folkklivet för de mångfaldiga sanitära och etiska faror, som åtfölja kasernsystemet.¹⁴²

Men det bör observeras att åtskillnad lika lite som trångboddhet är något absolut begrepp, det konstrueras alltid vid historiskt bestämda nivåer. Stockholms stad vacklade exempelvis hela tiden mellan å ena sidan myndighetsutövning och sedlighetsväkteri och å den andra de ekonomiska intressen den hade som hyresvärd (i gaturegleringsskåkar och asyler för husvilla). Närmare besett gick det under dessa förutsättningar allt som oftast att finna fördelar med inneboendesystemet, också utöver de rent ekonomiska. Exempelvis underlättades kanske barnpassning. Men överskred det vissa gränser – exempelvis släktskapets – var det alltid förkastligt.¹⁴³

Kapitel 4

I början av 1850-talet kopplades boendemiljön och sociala problem samman i ”Tidskrift för praktisk byggnadskonst och mekanik”.¹⁴⁴ En annan tidig sammankoppling mellan moraliska och sanitära risker återfinns i byggmästaren A E Rudbergs plan för en total ombyggnad av Gamla stan i Stockholm, presenterad i en debattskrift 1862. Här rymdes både oro för trångboddheten i sig med följder: ”dess trängsel, dess smuts och mörker i förening göra den till ett älsklingstillhåll för lasten och brottet” och för blandningen av befolkningselement som hellre borde skiljas åt:

Och der icke flertalet af invånarne utgöres af dylika subjekter, äro dock sådana tillräckligt talrikt utplanterade inom stadens område, för att verka, alltid förargelseväckande, ofta förderfvande och besmittande på dem, som nödgas bo i deras grannskap.¹⁴⁵

Förslaget i sig var dock tidstypiskt haussmannistiskt; Rudberg deklarerade öppet att han bara bekymrade sig om nedrivandet av farliga miljöer, som skulle ersättas med kommersiella och administrativa byggnader. Bostäder åt de fattiga, konstruktionen av föredömliga livsmiljöer, var en underordnad fråga som han ansåg kunde hanteras i ett senare skede.¹⁴⁶ Det är uppenbart att Rudberg tänkte sig en centrifugal rörelse.¹⁴⁷ Sanitär och moralisk smitta uppstod i centrum och skulle med en ökad mängd förflyttningar komma att vandra utåt i staden, mot de nya kvarteren och industriella anläggningarna på malmarna. Om istället effektiva administrativa och kommersiella funktioner placerades i centrum skulle rörelsen föra ekonomisk tillväxt och välstånd samma väg.¹⁴⁸ Tankefiguren skulle senare sporadiskt

återkomma, i omsorgen om en välmående huvudstad för nationens väl, men dominerande blev snart istället den centripetala tankefiguren av en periferi som åter sig in mot en otillräckligt expanderande stads hjärtpunkt.

*

Den göteborgska pauperismkommittén gjorde samma koppling när den i sitt slutbetänkande i bostadsfrågan, som presenterades i juni 1866, underströk att bristen på ”billiga och sunda, om också till utrymmet inskränkta, lägenheter för de mindre bemedlade torde, mera än någon annan omständighet, hafva föranlett de sammanflyttningar af olika familjer och inhysningar af familjen icke tillhörande personer, som vållat så mycket moraliskt elände, förenadt med sjuklighet och uselhet i arbetares hem”.¹⁴⁹ Att det var sammanblandningen som oroade mest av alla de brister den kommunala administrationen på ett ovanligt uppriktigt och samvetsgrannt sätt hade påvisat, framgår klart av den bilagda inlagan från fattigförsörjningsstyrelsen:

Ännu viktigare torde dock vara den moraliska sidan af saken. I de trånga boningarne sammanföras flera familjer och flera personer af skiljda kön. Hvarje tillstymmelse till hemtrefnad är härifrån aflägsnad; fyllerilasten och otukten finna här sin bördigaste jordmån med allt det nya elände, som deraf måste härflyta.¹⁵⁰

*

I det förslag till stadsreglering som presenterades av Albert Lindhagens kommunala kommitté 1867, hade dock Gamla stan helt utelämnats. I konsekvens med detta var också den environmentalistiska diskussionen rumphuggen; den handlade bara om trångboddhet, inte om det nödvändiga i att hålla olika slags människor åtskilda.¹⁵¹ Kommittén hade också tillsynes lämnat den extrema haussmannismen och uttrycker ett visst intresse för de lägre klassernas bostadsförsörjning, men måste å andra sidan offra den logiska konsekvensen i det att den samtidigt som den ivrar för ett luftigare byggnadsätt är övertygad

om att det måste ske genom förtätning av bebyggelsen på malmarna. Även här är det den centrifugala tankefiguren som dominerar.¹⁵²

I det reguljära kommunala materialet verkar¹⁵³ den environmentalistiska diskussionen få sitt genombrott under 1870-talets bostadskris.¹⁵⁴ Med hänvisning till den internationella debatten hade en kommitté under fattigvårdsnämnden redan 1870 föreslagit att staden skulle understödja bygget av fristående stugor åt arbetare. Initiativet överlämnades dock till den privata byggnadsnärings, som ännu var ointresserad.¹⁵⁵ Under den värsta krisen koncentrerades intresset mot trångboddheten, men 1880 beklagade sig hälsovårdsnämnden, på samma sätt som Rudberg tidigare, över det tillsynes nödvändiga men beklagansvärda ”innebosystem, som så i moraliskt som i hygieniskt hänseende utgör ett af de mest förderfliga förhållanden inom hufvudstaden”.¹⁵⁶ Dessa bekymmer uttrycktes ännu starkare i de båda följande rapporterna (därefter innehåller nämndens rapporter bara korta berättelser om vad hälsopolisen uträttat under året) och i 1881 års rapport presenterade nämnden med gillande bostäder som tagits fram åt Ekmans mekaniska snickeri AB på Kungsholmen. Med dessa tvåvånings fristående stugor kunde behovet både av utspridning och åtskiljande tillgodoses på ett nöjaktigt sätt:

Den förträffliga anordningen är vidtagen, att hvarje lägenhet har sin särskilda ingång, hvilket utan tvifvel befördrar trefnad och grannsämja, på samma gång faran för spridandet af smittosamma sjukdomar är betydligt mindre än i de stora kasernlika arbetarebostäderna.¹⁵⁷

*

Vid ungefär denna tid började den disciplinära bostadsdiskurs som rekommenderar småstugor mot trångboddhet och människoblandning tränga ut från det medicinska fältet till den teknologiska¹⁵⁸ och den allmänna samhällsdebatten.¹⁵⁹ Hur nära kopplingen mellan medicinsk och samhällsdiskurs var illustrerades av läkaren Hjalmar Wallqvist, av Sten O Karlsson kallad ”en 40 år försenad Chadwick”¹⁶⁰, i hans statistiska undersökning av bostadsförhållandena i Göteborg, utgiven 1891:

I den medicinska vetenskapen har nu Virchow genom sin ”cellulära patologi” brutit en ny väg, i det han hänförde sjukdomar och deras botande till företeelser i cellen. Mer eller mindre medvetet, går sociologien samma väg, då den förklarar sjukliga företeelser i familjelivet för källan till djupa och allmänna sociala lidanden. Ty hela samhällskroppen är i fara, om det, som i densamma kan sägas motsvara cellen, d.v.s. familjen, mera allmänt röjer sjukliga symptom. Det ligger väl därför i öppen dag, att en noggrann kännedom af familjens grundval: huset och bostaden, är af största betydelse för en social patologi och - terapeutik!

Wallqvist var inte heller på minsta sätt otydlig om det önskade slutresultatet av dessa strävanden: ”Familjernas isolering borde vara målet”.¹⁶¹

*

Det dröjde till mitten av 1890-talet innan diskursen nådde de beslutande delarna av Stockholms kommunalförvaltning. Första gången förekom den i C A Söderlunds motion till stadsfullmäktige i december 1895, om medel till en undersökning av bostadssituationen i Stockholm. Visserligen valde beredningsutskottet att avvisa Söderlunds resonemang om behovet av egnahem för Stockholms arbetare – eftersom utskottet ville hålla stadens myndigheter utanför byggnadsmarknaden¹⁶² – men egnahemmens uppfostrande effekter betonades desto kraftigare i den rapport som blev resultatet av ansökningshandlingarna, och som publicerades 1897:

Ett eget hus ställer familjen i skydd för den moraliska och fysiska smitta, som gärna vidläder hyreskaserner. Därtill kommer, att dessa på arbetarne göra det neddragande intrycket af fattighus. Möjligheten för arbetaren att bli husegare höjer hans kommunala och sociala intresse och blir därigenom en indirekt kulturfaktor.¹⁶³

Rapporten gav också för första gången pålitliga – och uppmärksammade – siffror om ”det mångomskrifna inneboendesystemets utsträckning och omfattning”.¹⁶⁴ Dock, inskräppte han, måste myndigheternas¹⁶⁵ uppgift vara ”af rent negativ art”:

Den enskilda affärsverksamheten, filantropien och arbetarnes egen samverkan böra vara utgångspunkterna för successiva, af staten kontrollerade förbättringar i bostadsförhållandena.¹⁶⁶

Denna gammalliberala uppfattning ansattes nu från flera håll. Redan i november 1895 hade socialdemokraternas norra distriktsstyrelse i Stockholm vänt sig till stadsfullmäktige med en begäran om att staden antingen själv skulle bygga bostäder, eller billigt upplåta tomter där det skrevs in i kontraktet att enbart smålägenheter fick byggas.¹⁶⁷ Tre år senare, i december 1898, framställdes samma krav av liberala valmansförbundets centralstyrelse, som även uttalade sin uppfattning

att Stockholms kommun är skyldig icke blott att hjälpa trädgårdarna emellan, då bostadsbrist redan är för handen, utan äfven att, såvidt möjligt är, förebygga att bostadsbrist i svårare form inställer sig.¹⁶⁸

När kampanjen mot inneboendet tog fart strax innan sekelskiftet skedde det från två håll, och tog sikte på både vad jag vill kalla dess efterfråge- och dess utbudssida. Det vill säga, dels borde det byggas andra – och välöversvakade – bostäder åt unga ogifta arbetare. Bankmannen Johan Henric Palme började 1898 agitera för att staden skulle ta initiativ till byggandet av ungarhotell enligt det engelska rowtonsystemet.¹⁶⁹ Dels måste man bygga billigare bostäder åt barnfamiljerna, så att de inte var tvungna att hyra ut delar sina lägenheter för att få ihop till hyran. Samtidigt försökte generalkonsul Edvard Fränckel, Palmes kompanjon i villastaden Djursholms AB, i en motion övertyga stadsfullmäktige om att staden skulle bygga bostäder för sina egna arbetare. Motiven var av allt att döma snarare socialpolitiska, enligt känt mönster, än patriarkala: dyra dåliga bostäder och inneboendesystem skulle, menade han med hänvisning till Key-Åbergs undersökning, ”fostra allt annat än husliga dygder och känsla för hemlif”.¹⁷⁰ För drätselnämndens (som hanterade stadens finanser) första avdelning, som tillstyrkte förslaget, var det dock viktigare att ”en dylik åtgärd skall visa sig egnad att fastare sammanknyta bandet mellan arbetsgifvaren och arbetaren”.¹⁷¹ Av kostnadsskäl måste den också liksom drätselnämndens andra avdelning

konstatera att enligt ”sanitära och sociala synpunkter” mer lämpade ”smärre fristående byggnader” skulle visa sig alltför kostsamma.¹⁷² Åtgärden kom därmed att falla in bland de bostäder som avsetts för de av stadens arbetare som av driftsäkerhetsskäl behövde finnas nära till hands, gasverksbostäderna i Hjorthagen, färdigställda 1897.¹⁷³ En socialliberal på stockholms-bänken, M F Nyström, försökte 1899 åberopa inneboendets och trångboddhetens sanitära och moraliska risker. Han föreslog att staten för att möta dessa faror skulle upplåta en del av sina egendomar i Järva, nordväst om Stockholm, till egnahem åt arbetare. Frågan var inte bara av lokalt intresse, menade han, eftersom (här har vi den centrifugala tankefiguren igen) såväl ”de allt för skarpa sociala motsatser” som ”den sedliga förskämning, som varder en följd af permanent bostadsbrist [...] naturligtvis måste återverka på landet i dess helhet”.¹⁷⁴ Motionen avstyrktes likafullt av statsutskottet, och riksdagen beslöt istället att enbart låta utreda möjligheterna att stödja egnahemsgrundande, småbruk, på landsbygden.¹⁷⁵ Där innefattades även de villa- och kåkstäder som på många håll växte upp utanför stadsgränserna, på icke planlagt område.

När den kommitté som blev resultatet av dessa turer presenterade sitt utlåtande 1901 saknades environmentalistiska tankegångar helt. Utredningen betonade visserligen att bostadsfrågan hade viktiga både sociala och kulturella implikationer, men det disciplineringsinstrument den föredrog var ägandet; att låta arbetaren äga både sin bostad och tomten den stod på.¹⁷⁶ Ideologiskt innebar detta en betydande tillbakagång. Egnahemsrörelsen skulle i och med detta, vad egnahemmen utanför städerna angick, begränsas till arbetarklassens mest välsituerade delar. Men framför allt skulle inte befordrandet av individuell moral – genom ägandets ansvarstagande – kunna kompletteras med den kollektiva reformeringen av arbetarklassen genom livsmiljöernas ordnande för nya levnadsformer. Detta var en uppfattning motsatt den C A Söderlund framfört. Just för att bibehålla utspridningen och åtskillnaden måste, hade Söderlund påpekat, staden träda emellan om inte markprisstegringen skulle underminera alla sociala avsikter.¹⁷⁷

Den femte oktober 1902 tillsatte föreningen Studenter och arbetare en egen bostadskommitté, i akt och mening att påverka staden att fortsätta bostadsbygget i första hand för stadens egna arbetare.¹⁷⁸

I kommittén samsades socialdemokraterna Knut Abel Tengdahl – som vid tidigare tillfällen uttryckt åsikten att det bara var staden som kunde bygga åt arbetare utan att fuska¹⁷⁹ – och Charles Lindley (ombudsman i transportarbetareförbundet, så småningom dess ordförande) med liberaler eller liberalkonservativa som redaktören Gerhard Halfred von Koch, regementsintendenten kapten J Lagercrantz och läkaren Axel Raphael.¹⁸⁰ En gemensam nämndare blev dock snart de katedersocialistiska tankar om kommunalt markägande som vid den här tiden hämtats från Tyskland.¹⁸¹ De ekonomiska resonemangen var även här intimt sammanvävda med de moraliska. Axel Raphael förklarade samma höst i sina föreläsningar för Stockholms arbetareinstitut:

Att i dylika eländiga, redan öfverfyllda bostäder ytterligare intaga främmande element, är att alldeles förstöra familjelifvet; föräldrar och barn få inga tillfällen att ostörda af främlingar vara tillsammans, och på förhållandet makarne emellan får systemet ofta en ödesdiger inverkan. Men äfven de inneboende själfva, åtminstone de kvinnliga, erbjuda sådana bostäder alltför ofta endast vantrefnad, och det ogästvänliga bemötande hyresgästen är utsatt för så godt som tvingar henne till ett demoraliserande utelif.¹⁸²

Delar av den liberala falangen var också organiserade i den stockholmsbaserade Föreningen för välgörenhetens ordnande, som med en skrivelse till stadsfullmäktige sent på hösten 1902 satte igång den process som skulle leda till att en kommunal bostadskommitté tillsattes några månader senare. Där framhävdes särskilt farorna både med ”trångboddhet samt det för sundhet och sedlighet vådliga inneboendesystemet” och föreningen krävde ”att framför allt stadens tomtområde utvidgas genom inköp af mark i stadens närhet och att samtidigt till dessa nya områden bekväma och billiga kommunika-tioner anordnas”.¹⁸³

Efterfrågesidan av problemet avhandlades av stadsfullmäktige på ett tillsynes avgörande sätt i oktober 1905, när ett beslut togs om under vilka former kommunen kunde tänka sig att medverka till att det byggdes ett ungarshotell. Den kommunala bostadskommittén

uttryckte sig här ytterst vältaligt om vad inneboendet kunde föra med sig:

Det blir omöjligt för föräldrar och barn att vara ostörda tillsammans, och de mest intima förhållanden blottas på ett för anständigheten sårande sätt. Än värre är att förhållandet makarne emellan genom de inneboendes vistelse i hemmet ofta tager obotlig skada. Än inträffar det, att otillbörligt förhållande uppstår mellan makarne och de inneboende, och mången äktenskaplig lycka har på sådant sätt grusats. Än åter händer det, att de inneboende införa i hemmet dåliga vanor, dryckenskap, kortspel och dylikt eller lockar familjens medlemmar till uteliv.¹⁸⁴

Försäkringsdirektören och riksdagsmannen Sven Palme, som stod de liberala bostadsreformatorerna nära, förklarade till och med att byggandet av ungarshotell inte bara var en form av välgörenhet utan ”en åtgärd till själf försvar för vårt samhälle ur såväl sanitär som moralisk och ekonomisk synpunkt”. Andra framhöll dock att så länge inget gjordes åt ”utbudssidan”, bristen på billiga bostäder för arbetarfamiljer, skulle inneboendet fortgå. I anslutning till det resonemanget underströk Tengdahl betydelsen av att staden grep in och försökte ”tala om för de konservativa svenskarna, att det är möjligt att bo på ett annat sätt, än hvad man hittills föreställt sig”.¹⁸⁵

*

Redan i den föreläsning han höll vid bildandet av föreningen Studenter och arbetarens bostadskommitté, hänvisade Tengdahl till en plan för Stockholms utvidgning.¹⁸⁶ Planen hade ritats av arkitekten Per-Olof Hallman, och presenterades av honom första gången den 22 april 1902 vid en föreläsning inför Svenska teknologföreningens afdelning för husbyggnadskonst. Den hade den strax tidigare publicerade expansionsplanen för Stuttgart som förebild,¹⁸⁷ och relaterade till de förhandlingar som samtidigt fördes mellan representanter för staden och staten om de kungliga domänerna på norra Djurgården, nordöst om Stockholm. Hallmans budskap till stadens förhandlare var otvetydigt:

Är villa- och egnahemsiden riktig och skall den en gång fram här, hvilket den nog tvingar sig till, så är det nödvändigt att Stockholms plan måste utvidgas och att vid denna utvidgning tillbörlig hänsyn tages till egnahemstanken; att staden om möjligt köper in under hand allt hvad köpas kan af obebyggda områden i dess närhet, eller och leder planarbetet åt rätt håll. Så göra de flesta andra städer, hvarför kunna vi icke också göra det.¹⁸⁸

von Koch instämde i en inflytelserik och uttömmande artikel om bostadsfrågan i *Social Tidskrift*,¹⁸⁹ liksom fattigvårdsinspektören Albin Lindblom, i dennes rapport från en bostadskongress i Düsseldorf.¹⁹⁰ I november 1903 höll föreningen Studenter och arbetarens bostadskommitté ett stort offentligt möte, och sände därifrån ut en resolution, som fick stöd av en lång rad organisationer.¹⁹¹ Uppmärksamheten kring bostadsfrågan hade stor betydelse för mobiliseringen inför och det socialliberala genombrottet vid kommunalvalen 1903.¹⁹²

Samma år presenterades fattigvårdsnämndens undersökning av bostadsbristen, som ställts samman av Joseph Guinchard, senare chef för stadens statistiska byrå. Nämnden hade ägnat en hel del utrymme åt att kartlägga inneboende och lägenheter som beboddes av ”lösaktiga” kvinnor, och beskrev de sociala och moraliska konsekvenserna av att inte hålla dessa kategorier åtskilda från andra människor.¹⁹³ Rapporten introducerade också omsorgen om rasens fortbestånd i den stockholmska bostadsdebatten.¹⁹⁴ Men framför allt erbjöd den bevis för att såväl trångboddheten som hyrorna hade ökat betydligt sedan 1897 års undersökning.¹⁹⁵

*

I september 1903 publicerade von Koch en jämförelse mellan bostadssituationen i Stockholm och Köpenhamn, som gjorde tydligt att i den danska huvudstaden var lägenheterna ungefär dubbelt så stora och hyrorna hälften så höga som i Stockholm. Det viktigaste skälet till detta var, förklarade han, stadens tyskinspirerade markpolitik med omfattande kommunalt markägande.¹⁹⁶ I april 1903 begärde Carl Lindhagen i stadsfullmäktige en aktivare kommunal markpoli-

tik. Detta innebar att staden skulle köpa mark utanför stadsgränsen och hyra ut den, istället för att sälja den till marknadspris och därmed bidra till markspekulationen.¹⁹⁷

Vid samma tid etablerades dessa tankar också i stadens byråkrati. Redan i ett osignerat memorial till drätselnämnden, antagligen skrivet av stadsingenjören Herman Ygberg tidigt på våren 1903, förklarades apropå ett erbjudande om ett markköp att ”det torde lända de uppväxande förstäderna till nytta och staden till afsevärd nytta om nu, sedan inom stadsplanen stadens lantvinning snart ändats, utom densamma stadens förvärf påbörjas. Nu, då bostadsbristen och stadens skyldigheter att afhjälpa densamma dryftas, förefaller det eget att vår tids Stockholm ej löser frågan på samma sätt som forntidens, genom upplåtandet emot en ringa penning af ”ofri eller stadens grund”.¹⁹⁸ Hösten 1903 beviljade drätselnämndens första avdelning två stipendier för resa till stadsbyggnadskongressen i Dresden. Det ena av dem till Per-Olof Hallman, nu amanuens vid byggnadsnämnden,¹⁹⁹ det andra till stadsingenjören Herman Ygberg.²⁰⁰ Det är möjligt, rentav troligt, att herrarna träffade varandra i Dresden, det är möjligt att de till och med reste till-sammans.²⁰¹ Viktigare verkar dock vara att samma dag som Ygberg beviljades pengar för att åka till Dresden, inlämnade han ett memorial till Byggnadsnämnden där de grundläggande idéerna bakom stads-utvidgningarna presenterades. Detta memorial hade han skrivit tillsammans med stadsarkitekten Kasper Salin, som besökt Dresden under sommaren.²⁰² Där utvecklade de uppfattningen att staden borde börja göra upp planer för egna hemsbebyggelse i de obebyggda delarna av innerstaden. Särskilt, och i överensstämmelse med utspridningstemat, varnade de för ”de faror, som i flera hänseenden äro förenade med sammanträngandet af en större mängd människor inom ett rel. trångt begränsadt område, hvilket i de flesta fall blifver förhållandet uti storstäderna”:

Ehuru Stockholm icke får betraktas såsom någon storstad förefinnes dessa faror i högre grad här än på andra håll, beroende på att här uppföres så godt som uteslutande fem våningar höga hyreskaserner, under det att de byggnader, som äro afsedda för en eller ett fåtal familjer förekomma ytterst sällsynt.

I dessa stugor skulle möjligheter beredas ”för familjefäder af alla klasser att blifva sina egna hyresvärdar”.²⁰³ Dessa sista rader överensstämde väl med de risker som hade att göra med hur situationen tillspetsats inte bara i form av förment felaktiga livsformer, utan väl så mycket rent socioekonomiskt, genom att boendet frikopplats från förhållandena inom arbetslivet och kommersialiserats. I en samma år utkommen pamflett uttrycktes dessa farhågor av Johan Henric Palme:

Bruket att i stora och relativt fåtaliga hyreshus sammanhopa största delen af en stadsbefolkning måste nödvändigtvis leda till att denna befolkning finner sig af ekonomiska intressemotsatser delad i två bestämt åtskilda grupper: å ena sidan ett jämförelsevis ringa antal husägare och å den andra alla hyresgästerna, det vill säga det ojämförligt stora flertalet af befolkningen.²⁰⁴

När von Koch senare under hösten uppmärksammade memorialet framhöll han hur mycket fördelaktigare det skulle vara om staden expanderade till de omgivande socknarna, istället för att försöka sig på småhusbygge på malmarna.²⁰⁵ Så resonerade även drätselnämndens första avdelning när det första stora markköpet, av egendomen Enskede söder om staden, föreslogs för stadsfullmäktige i slutet av mars 1904.²⁰⁶

*

Som stadsplanehistorikern Ingemar Johansson framhållit måste Stockholms markköp ses mot bakgrund av en rad tekniska och institutionella förutsättningar. Staden var ålagd att gratis förse bostadsområdena med en viss infrastruktur. Ganska snart hade en praxis etablerats där stadens arbeten finansierades med de medel markaffärerna inbringade. Den tidens bristfälliga rättsliga möjligheter att komma i besittning av den mark som behövdes spelade också in – först 1907 gavs kommunerna rimliga möjligheter i det avseendet med den nya stadsplanelagen. Detta faktum, kombinerat med att Stockholm till skillnad från andra städer under lång tid avhållit sig från administrativa inkorporeringar, förklarar att diskussionen om

markkköpen i så hög grad som skedde fördes med rent tekniska argument.²⁰⁷ Men det är likafullt inte hela historien.

Att dessa resonemang utgjorde ett brott med en tidigare syn på staden illustreras av de motsättningar som uppkom mellan stadens och statens representanter under de tidigare nämnda förhandlingarna om norra Djurgården, området norr och nordöst om den nya stadsdelen Östermalm. I det betänkande som Ladugårdsgårdskommissionen la fram för Kungl. Maj:t 19 maj 1903 avfärdades möjligheterna att i någon större utsträckning bygga enfamiljshus på området med att dessa snart skulle svepas undan av markvärdestegringen. Istället räknade man med en bebyggelse av samma slag som det hårt exploaterade Östermalms hyrespalats. På detta vis – ”i betraktande af de i Stockholm nu gällande tomtpris, kunna med full visshet förväntas att, om vissa delar af Ladugårdsgärdet upplättes till tomtplatser, endast jämförelsevis små områden skulle behöfva försäljas för att erhålla en afsevärd köpesumma”²⁰⁸ – räknade staten med att kunna tjäna bortåt 200 miljoner kronor på markförsäljningen.²⁰⁹ I sitt utlåtande över förslaget framhöll stadens representanter att de obebyggda områden som redan fanns på malmarna var tillräckliga för att tillgodose behovet av den typen av bebyggelse (här spelade det säkert också in att en statlig markförsäljning skulle konkurrera med stadens). Om nya områden togs in i stadsplanen skulle det ske med andra ändamål:

Vi syfta härvid i första rummet på de under senare åren alltmer framträdande anspråken på billiga tomter för industriella anläggningar och arbetarebostäder, men vilja därjämte erinra, att samma fordran, billigt tomtpris, är den enda förutsättningen för att de eftersträfvansvärda ”enfamiljshusen” skola utan alltför stora uppoffringar komma till stånd. Vill man emellertid tillgodose angifna behov för industri och smärre bostadshus, så kan detta svårigen förverkligas inom andra områden, än där stat eller kommun eger marken till ett pris, som högst väsentligt understiger det, som utgifvits för redan planlagt område. Vi antaga därför, att vid uppgörandet af stadsplan för stadens områden utom Stockholm, behörig hänsyn skall komma att tagas till sist berörda förhållanden.²¹⁰

Staden hotade med andra ord att hindra försäljningen genom att inte

godkänna en stadsplan, där inte avsevärda områden var avsedda för småhus. Statens representanter, 1904 ombildade från kommitté till kommission, la därför i nästa omgång i förhandlingarna fram ett eget alternativ till den med småhus rikt försedda stadsplan som Hallman och Ygberg utarbetat. De kunde, menade de, ”icke finna nödvändigheten eller ens önskvärdheten af att de områden, hvarom nu är fråga, bebyggas på sådant sätt”, särskilt som ”det ekonomiska resultatet af områdets försäljning under trycket af dylika bestämmelser om tomternas disponerande, blir vidt skiljdt från det, som kan förväntas, om dessa få bebyggas enligt hittills tillämpade grunder”. Kommissionen menade för det första att det inte var statens sak att träda emellan för att lösa Stockholms bostadsfråga på ett sätt som passade staden, för det andra att staden i egen ägo hade områden som passade bättre för småhusbebyggelse.²¹¹ Stadsarkitekten Kasper Salin betonade i sitt svar starkt sin uppfattning:

att för ernående af en sund utveckling ett frångående af den här i staden nu så godt som allenaherskande typen för våra bostäder, det stora moderna boningshuset, hyreskasernen skulle jag vilja kalla den typ [sic], bör i största möjliga mån undvikas och ersättas med bostäder, som erbjuda större fördelar i många hänseenden.²¹²

Ygberg, som tillsammans med Hallman framhållit ”de olägenheter, som [med hyreskaserner] äro förenade, såsom mindre tillgång på ljus och luft och sammanhopandet af många invånare inom en byggnad m.m.”,²¹³ reste även han principiella invändningar. Mycket tydligt framhöll han att bostadsbristen inte bara var en fråga om mängden bostäder i förhållande till folkmängden, utan också om bostädernas kvalitet:

Stockholms bostadsfråga skulle dock erhålla en mycket snar lösning, om Ladugårdsgärdet upplättes till bebyggande med sexvåningshus då öfverflöd på bostäder naturligtvis lättare uppstår, om husen uppföras med sex våningar än med mindre antal. Lycklig skulle den däremot icke blifva.

Därmed var den också nära kopplad till frågan om social ordning

(här uttryckt enbart i förhållande till befordrandet av individuell moral genom trevnad och sparsamhet):

Genom egna hemsidéns tillämpning skulle däremot innevånarna säkerligen bland annat blifva sparsammare och således skatta kraftigare.²¹⁴

*

Till en motion till stadsfullmäktige 1907 bifogade G H von Koch ett memorial skrivet av arkitekten L J Wahlman, vilken förklarade att den viktigaste svårigheten i modernt bostadsbyggande var att skilja husen från varandra utan att samtidigt driva upp kostnaderna. Denna strävan till utspridning motsvarades av åtskillnad inuti husen, där bland de viktigaste förutsättningarna för planlösningen var att ”vägarna till hemmets ekonomiska och hviloområden ej böra korsa hvarandra” och att husmoderns arbetsplats väl skulle avskiljas från resten av huset.²¹⁵ Det disciplinära tänkandet var tydligt även i en motion till stadsfullmäktige i september 1907, angående öppnandet av en kommunal fond för bostadsbyggande, skriven av von Koch och läkaren Knut Kjellberg. Fastän von Koch redan i sin broschyr 1903 dragit slutsatsen att det viktigaste bostadsproblemet helt enkelt var avsaknaden av lägenheter till hyror som den fattigare delen av befolkningen kunde betala, föreslogs i den här motionen att kommunens ingripanden på bostadsmarknaden, vid sidan av egnahemmen på de nyköpta områdena – i förbigående nämnda som otillräckliga för att lösa bostadskrisen – enbart skulle ske för att uppmuntra byggandet av sådana bostäder som syftade till att skilja olika kategorier av människor från varandra.²¹⁶ Ogifta manliga och kvinnliga arbetare skulle bo på arbetarehotell; tuberkulösa skulle ha egna, välvädrade lägenheter; ordentliga hemlösa familjer skulle hållas borta från misskötsamma människor i samma situation; och slutligen skulle stadens egna arbetare och tjänstemän ha bostäder på sitt håll. Till skillnad från de hygieniska riskerna med de rådande bostadsförhållandena, som här fick en extra omsorgsfull behandling, ansåg motionärerna att de sociala och moraliska farorna var så kända att de i sammanhanget inte behövde utredas närmare.²¹⁷

Den nyutnämnda lantegendomskommittén, som skulle administrera egnahemsbyggandet på stadens egendomar, presenterade sitt första utkast på hösten 1907 och förklarade då att andra principer skulle gälla där än för landsbygdens egnahem. Genom att staden behöll äganderätten till marken kunde den inte bara begränsa markspekulationen, utan även diktera att de nya områdena uteslutande skulle bebyggas med de önskade stugorna i parkliknande lantlig miljö. Till skillnad från marken skulle stugorna ägas av dem som bodde där, och vara väl utspridda.²¹⁸ I tomträttskontrakten försäkrade man sig också om familjernas åtskillnad och isolering:

[§4] Ej må i lägenhet inhysas personer på ett sätt, som uppenbarligen ej är förenligt med god hälsovård eller sedlighet.²¹⁹

*

Ytterligare en faktor, som hade ett otvetydigt inflytande på stadens bostadspolitik under den här perioden, var oron för de kåkstäder som byggts i privat regi utanför stadsgränsen. Enligt tidens lagstiftning kunde bostadsbyggande i landsortssocknar ske nästan oreglerat, något som mindre nogräknade markägare och byggmästare gärna utnyttjade i takt med att fabriksindustrin sökte sig utanför tullarna.²²⁰ von Koch hade 1902 vänt uppmärksamheten mot kåkstäderna i sin ovan nämnda artikel i *Social Tidskrift*.²²¹ I april 1903 lämnade överläraren Sven August Kinnwall och läkaren Clemens Gottfrid Rystedt en motion till stadsfullmäktige, där de föreslog att en kommitté skulle utses för att undersöka möjligheterna att administrativt inkorporera de omgivande socknarna. Motionärerna intresserade sig främst för möjligheten att därigenom kunna beskatta invånarna och industriföretagen i dessa områden, medan polis- och bostadsfrågor för dem var en underordnad fråga.²²² Motionen avslogs, eftersom drätselnämndens första avdelning föredrog att staden skaffade sig äganderätten till avsevärda delar av den aktuella marken innan den åtog sig att överta det administrativa ansvaret (så att intäkterna från markförsäljning i vanlig ordning kunde balansera ökade kostnader). Avdelningen instämde dock i den övergripande målsättningen; att även dessa trakter skulle stadsregleras.²²³

Det dröjde inte länge innan stadsfullmäktige på överståthållarens initiativ måste ta upp frågan på nytt. När ett utlåtande slutligen avlämnades 1908 hade omsorgen om ordningshållandet uppvärderats till att bli det viktigaste motivet. Det var, framhöll kommittén, känt att ”dessa omgifningar utgöra tillhållet för åtskilliga mer eller mindre samhällsfientliga element, som göra icke blott dessa trakter utan äfven vissa delar af staden i någon mån osäkra”.²²⁴ Klagomålen på dessa områden, de enda delar av stockholmsområdet som inte bara innehöll spridda ruckel utan verkligen förtjänade att betecknas som sammanhängande territoriella slumområden, var under dessa år ett viktigt inslag i den kommunala debatten. Typisk var den åsikt som uttrycktes i *Stockholms-Tidningen* i februari 1905, att i dessa kåkar blandades ordningsamma arbetare med slödder.²²⁵ Denna rädsla trängde snart undan de tidigare farhågorna, som mest handlat om hygieniska risker (genom avsaknaden av avlopp). Ur dessa farhågor producerades rädslan för så kallade ”farliga klasser”, som bildar grogrund till den kommunala bostadskommitténs uppfattning att de rättbebyggda områdena utanför stadsgränsen inte bara skapade hygieniska, utan även moraliska risker. I enlighet med den centripetala tankefiguren antogs sedan dessa inflytanden hota även den egentliga staden.²²⁶ Eftersom inkorporeringen uppenbarligen skulle dröja (Brännkyrka inkorporerades 1913, Bromma 1916), blev denna rädsla istället ett välkommet verktyg i debatten för de grupper som ivrade för markköp; bostadsreformatörerna och drätselnämndens första avdelning, förenade i strävan att utvidga stadens markinnehav. Om staden inte köpte marken, löd argumentet, skulle nya kåkstäder byggas på den, utom stadens kontroll.²²⁷

*

Vad vi däremot inte i någon större omfattning finner från den kommunala ledningens sida under perioden fram till markköpen, är omsorg om de fattigas hälsa. Utan tvekan fanns inom såväl hälsovårdsnämnden som bland de den underställda stadsläkarna ett omutligt engagemang för att motverka även de sjukdomsframkallande missförhållandena. Under 1880-talet bedrev läkarna kampanj för att förhindra uthyrandet av alldeles nybyggda, ännu fuktiga

lägenheter, och de lyckades 1890 faktiskt få till stånd en visserligen måttligt effektiv lagändring.²²⁸ Förste stadsläkaren C G Gråhs beskrivning av situationen under 1870-talets bostadskris är tydlig nog:

De uslaste kyffen, en skrubbd på en vind, ett uthus, vedbodas, skjul, spilta i stall, källrar utan dager och eldstad, i trädgårdar belägna lusthus och källrar under dem - se där de bostäder, som det mången gång endast varit möjligt för de fattige husvilla att förvärfva! Och hur skänka dessa olycklige vård vid tillfälle af sjukdom? Naturligtvis endast genom remiss till sjukhus, äfven af de obetydligaste åkommor, hvarigenom utrymmet å dem de senaste åren mer och mer anlitas, sjukvården lidit ett kännbart intrång och kommunen betydliga kostnader.²²⁹

Men vare sig humanistiska eller ekonomiska argument visade sig verksamma²³⁰ och situationen kan bäst karakteriseras som i en rapport daterad 1875 från distriktsläkaren i Ladugårdslandets fattiga församling, Dr Martin:

Att särskilt uppgifva den mängd af osunda bostäder, som finnas i distriktet, skulle f. n. tjena till ingenting, så vida afsigten dermed skulle vara att söka bereda bättre och sundare lokaler åt de fattiga, då sådana lokaler för den fattiga befolkningen, som deraf äro i behof, ej finnas att tillgå. Det skulle under närvarande förhållanden verkligen vara ett hån att utpeka osunda lägenheter, då en mängd lokaler, som, åtminstone under den kallare årstiden, aldrig tillförene begagnats till bostäder, nu tillgripits, såsom till exempel den s. k. brunnssalongen i Kongl. Humlegården, äfvensom åtskilliga stånd och skjul inom samma kvarter.²³¹

Hans uppmaningar till kommunen att själv bygga bostäder för de fattiga, eftersom det privata byggandet svek, förklingade dock denna gång liksom så många andra ohörda.²³² Denna överksamhet från kommunens sida förlamade givetvis även de engagerade läkarnas verksamhet. Det dröjde till 1904 innan hälsovårdsnämnden alls erkände sambandet mellan tuberkolosen och de dåliga bostäderna.²³³ Inte förrän 1906 utsågs en effektiv bostadsinspektion.²³⁴ Det är i

Kapitel 5

Redan några månader efter landegendomskommitténs konstituerande 1907, hade frågan varit uppe att göra den tomträttskassa man ville bilda till en föregångare till vår tids kommunala bostadsföretag. Det hade, meddelar kommittén, ”ifrågasatts, huruvida en sådan anstalt, som ofvan sagts, äfven borde befatta sig med att i större skala uppföra bostäder på staden tillhörig mark för att sedan antingen öfverlåta tomträterna med tillbehör till bostadssökande eller uthyra lägenheterna”. Detta var dock ett projekt som ”Kommitténs öfvervägande flertal” inte ville vara med på.²³⁵ Ett av de viktigaste argumenten för kommunalt byggande var att det skulle vara ett stöd för den nyintroducerade tomträten, om byggandet kom igång och områdena därmed blev attraktivare för privata investerare, som inte skulle behöva bygga på rena landsbygden.²³⁶ Även om styrkeförhållandena var emot honom tvekade inte Carl Lindhagen, som i egenskap av ordförande i kommittén och senare i nämnden lär ha styrt pennan, att understryka resonemanget för framtida bruk. På ett tidstypiskt sätt anknöt han också till den ännu förhärskande disciplineringsdiskursen, här dock entydigt riktad mot det spekulativa kapitalet.²³⁷

I stället fanns möjligheten att bygga kommunalt i mindre skala, och på förslag av stadsingenjören Herman Ygberg ansåg sig kommittén på våren 1908 kunna förorda att kommunen skulle bygga hus åtminstone för de personer som förlorat sina bostäder i stadens gatureruleringsfastigheter, när dessa stått på tur att rivas. Det handlade då om ”en särskild uppfordran” av nödhjälpskaraktär, som gick utmärkt väl att motivera inom de rådande diskursiva ramarna.²³⁸ Samma höst presenterade en annan tjänsteman, landegendomsnämndens direktör Carl Henrik Meurling, en annan, mer avancerad variant. Det

handlade om att få affärshusen byggda så att egnahemsspekulanterna kunde få nödvändig service. Vidare framhöll han visserligen att staden inte skulle äga några bostadshus – så snart de var byggda skulle de säljas med tomträtt – och på så vis var hans förslag i själva verket ägnat att inskränka betydelsen av det Ygberg fått igenom. Men när han argumenterade för att staden också skulle hjälpa till med byggandet av egnahem, tangerade han i själva verket de principiella argument för kommunalt byggande som Lindhagen anförde ovan:

Det är också tydligt, att det för den strängt upptagne och med ringa erfarenhet i affärs- och byggnadsfrågor försedda arbetaren måste vara det mest praktiska och betryggande sättet att skaffa sig ett eget hem att låta det utföras under en kontroll och en ledning varå han litat samt därefter mottaga detsamma fullt färdigt emot övertagande av beviljad belåning och erläggande av den kontanta sparpennning, han vill insätta i sin byggnad.²³⁹

Ett annat sätt att formulera denna möjlighet att göra dygd av nödvändigheten använde Ygberg 1915, när han framhöll att:

endast en mycket begränsad del av den allmänhet, som står i saknad av smålägenheter, kan hava tillfälle eller möjlighet att sammansluta sig i bostadsföreningar, varför särskilt nu innan ens en bostadsproduktion genom bostadsföreningar kan hinna slutligt organiseras, kommunens eget ingripande i en måttfull omfattning ej torde kunna anses opåkallat.²⁴⁰

Detta var ett argument som använts redan av 1903 års kommunala bostadskommitté, när den i sitt betänkande 1907 principiellt valde att skilja mellan det den kallade ”den allmänna bostadsfrågan”, med andra ord de ökade kostnader och de brist som kunde härledas till stadens speciella marknadsbetingelser, och ”arbetarnas bostadsfråga” som snarare berodde på att ”den privata byggnadsverksamheten hälst ägnat sig åt byggande för större lägenheter”.²⁴¹ Arbetarna, eller snarare de sämst ställda, hade därför konsekvent en sämre position på marknaden, vilket man utan att ge upp de liberala doktrinerna kunde kompensera dem för. Denna indelning implicerade emeller-

tid en kritik av marknadsmekanismerna, sådana de oftast representerades i stadsfullmäktige. Därmed kunde den bli ett tacksamt verktyg för socialdemokraterna, framförallt anförda av Gustav Wahl.²⁴²

*

Ett engagemang som gick utanför kommunens tänkta område riskerade att göra allt vad man i det kommunala arbetet uppnått om intet. Då kunde det, för att ta ett tidigt exempel, låta såhär (kammar- och byggnads-kontoren 1908):

Kontoren få i anledning af motionen framhålla det principiellt betänkliga uti att kommunen i hvarje fall, då densamma af en eller annan anledning nödgas rifva bostadshus, skulle ersätta detsamma genom uppförande af andra sådana ty genom ett sådant förfarande skulle kommunen kunna indragas i en mycket omfattande byggnadsverksamhet, som torde medföra afsevärdt ökade utgifter för kommunen.²⁴³

Givetvis fanns det en lång rad varianter. Man kunde, som herr Lovén 1916, uttryckligen ta fasta på lagens bokstav.²⁴⁴ Man kunde precisera sig och tala om bristen på byggnadsmaterial²⁴⁵ eller riskerna med överdrivna regleringar.²⁴⁶ Ett särskilt kärt ämne var argumentet att en hög sysselsättning på byggmarknaden stärkte fackföreningarna, varigenom den borgerliga sidan kunde ge socialdemokraterna skulden för de många arbetskonflikterna under tjugotalets första år.²⁴⁷ En variant av detta var hyresintendenten Per Olof Starcks åsikt 1923 att staden inte i onödan skulle få döma ut otjänliga bostäder, eftersom detta skulle skapa förhoppningar om ett större kommunalt engagemang, som i sin tur skulle försvaga viljan till självhjälp och att genom eget initiativ skaffa sig hälsosammare bostäder.²⁴⁸ Det fanns också en socialdemokratisk variant av det här argumentet, som i en avgörande debatt i december 1924 användes av det socialdemokratiska fastighetsborgarrådet Harry Sandberg mot den kommunistiske ledamoten John Andersson. Denne hade framhållit dels att den satsning på kooperativa byggnadsföreningar som ersatt det kommunala byggandet lämnade de sämst ställda utan bostäder, dels att kommunen

själv bar skulden för konflikterna på arbetsmarknaden, eftersom den anlidade entreprenörer som var lojala mot arbetsgivarnas samorganisation, SAF. Sandbergs svar blev en motbeskyllning mot Anderson som, ansåg Sandberg, med detta ”försöker fullkomligt nedgöra den kooperativa verksamheten, vilken dock på andra områden inom arbetarklassen fått det allra största understöd”. Sandberg förstärkte sitt resonemang med att förklara att den kooperativa verksamheten också kunde tjäna mänsklig frigörelse inom arbetarhushållens begränsade budget, förutom att den byggde hus. Det är tydligt att han samtidigt som han argumenterade mot vänstern också la sina ord på ett sätt som bör ha tilltalat liberala ledamöter:

Ty i och med att man i samverkan med ett kooperativt företag inträder såsom ägare till sin bostad, har man ingen mellanhand att taga hänsyn till, utan hyresgästen bestämmer själv sin hyra. Han blir mera aktsam om sin lägenhet, då ju var och en själv inom en kooperativ bostadsförening svarar för sin bostads underhåll, och detta kommer naturligtvis även att i längden bli billigare för hyresgästen själv.²⁴⁹

Gentemot detta invände kommunisten Karl Kilbom:

Om det blir ökad tillgång på bostäder, komma hyresgästerna där [i de kooperativa husen, MD] att sitta med hyror, som de omöjliga kunna klara. Den allmänna bostadsmarknaden kommer att göra, att hyror sjunka och även komma arbetslönerna att sjunka, så att arbetarna icke kunna betala sina hyror.²⁵⁰

Det är annars tydligt att åtminstone Sandberg själv hade uppfattningen att kommunalt byggande skulle förstöra förutsättningarna för det privata byggandet (även om det med den lilla andel kommunalt byggande som var för handen som han såg det inte fanns någon sådan fara).²⁵¹ Istället för att staden byggde åt de sämst ställda tänkte han sig att staden frivilligt eller med tvång skulle kunna övertyga en del av dem som bodde i dess nödbaracker och regleringskåkar att flytta till de nybyggda kooperativa föreningshusen. Någon uttalad vilja att använda kommunalt byggande för att bygga bort de mest ohälsosamma bostäderna märktes däremot inte av i det sammanhanget.²⁵²

*

Kommunalt byggande kunde, som ekonomen och stadsfullmäktigeledamoten (och CSA-medlemmen) Gösta Bagge, senare högerledare, uttryckte det, aldrig bli annan än en skenbild, en ”chimär”.²⁵³ Men den uppfattningen kunde också uttryckas indirekt, som i förvisningen att om väl regleringarna avskaffades skulle marknadskrafterna själva se till att bristen byggdes bort (kammarkontoret 1925):

Det finnes sålunda numera goda förhoppningar om att bostadsbristen, i den mån den ännu är förhanden, skall vara avhjälpt inom den närmaste framtiden, varför behovet av stadens mellankomst icke längre är så trängande som förut.²⁵⁴

Carl Lindhagen använde också vid ett tillfälle argumentet att kommunen inom sig skulle kunna härbärgera de koncentrationstendenser som ändå verkade finnas inom ekonomin.²⁵⁵

*

Under perioden 1917-20, när den offentliga interventionen på byggmarknaden verkade ha kommit för att stanna, framfördes ett flertal förslag för att på olika sätt komma till rätta med situationen utan att behöva tillgripa kommunalt byggande.²⁵⁶ Det handlade om en lyxskatt på ”överloppsrum” utöver dem som kunde motiveras med ett på något sätt fastställt bostadsbehov, det handlade om att kräva av staten att den skulle bygga för sina egna anställda och det handlade om att bygga så enkelt som möjligt, helst i trä, med det uttryckliga villkoret att byggandet bara skulle tjäna till att häva ett tillfälligt nödtillstånd.²⁵⁷ När väl något slags konsensus kring neddragningarna nåddes en bit in på tjugotalet – dock avbrutet av ständiga socialdemokratiska motioner om offentliga ingripanden²⁵⁸ – blev det istället vänsterns tur att försöka hitta andra spelplaner. Socialdemokraterna hade vid det laget hamnat i ett läge där de egentligen inte hade något av vikt att invända när högermannen Ahlbin 1919 föreslog stöd till byggande av villor åt medelklassen i Brommas

trädgårdsstad.²⁵⁹ Carl Lindhagen, som efter avhoppet från det nybildade kommunistpartiet 1920 agerade som politisk vilde innan han 1924 återinträdde i socialdemokratin (där han i praktiken fortsatte att vara vilde) hade en egen variant på de här försöken att flytta spelplanen. Han försökte få igång en diskussion om bostadsbyggandets etik, med uppfattningen att ett byggande i kommunal regi var etiskt bättre än ett byggande i privat regi.²⁶⁰ Kommunisterna försökte bland annat få stadsfullmäktige att begära en urtima riksdag (som skulle kunna bevilja statligt stöd) inför första oktoberflyttningen 1923, de agerade vidare för att få till stånd ett samarbete med byggnadsfacken och de tog strid mot de affärsmässigt satta hyrorna i kommunens inhysningslokaler.²⁶¹ Redan 1920 hade Carl Lindhagen föreslagit att staden skulle se över de gamla lantarbetarbostäderna och torpen på stadens lantegendomar, men det dröjde till 1929 innan någon utredning kom till stånd, och då på tillskyndan av en kommunistisk motion som främst riktade sig mot misären i gaturegleringskåkarna i innerstaden.²⁶² I byggnadsinspektören Ernst Eggerts utlåtande om den kommunistiska motionen framhölls att även om det nog stämde att lägenheterna var hälsovådliga, borde man ta det försiktigt med att utrymma dem, eftersom det var sådan brist på billiga lägenheter:

Vid uthyrning av stadens lägenheter försöker man därför också i första hand reservera dessa mycket billiga lägenheter för barnrika familjer i mindre goda ekonomiska omständigheter.²⁶³

Att denna politik var på väg ut visas dock av att högermannen Märten Granqvist redan tidigt, och mer av befolkningspolitiska än av humanitära skäl, motionerat om billiga bostäder speciellt byggda för fattiga barnfamiljer. Starkare förankrad var dock inte den befolkningspolitiska diskursen vid den här tiden än att han samtidigt ansåg sig tvungen att i enlighet med den liberala doktrinen reda ut att föräldrar med unga barn helt enkelt inte har tid att ägna sig åt självhjälpsverksamhet.²⁶⁴ De socialdemokratiska försvararna av den förda politiken hade i den debatten inte mycket annat att göra än att skylla på byggnadsinspektören. Just den debatten slutade med ett beslut om att uppdraga åt fastighetskontoret att göra en utredning om saken.²⁶⁵

Kapitel 6

Det kan möjligen verka märkligt att socialdemokratin, vars politiska och organisatoriska styrka i staden ju i hög grad byggde på de arbetarkulturer som fötts ur den industrialiserade stadens bostadssegregation, samtidigt från början starkt framhävde sin önskan att skapa en klassintegrerad stad.²⁶⁶ En av Carl Lindhagens ambitioner med det jordpolitiska program han slogs för var just att upphäva segregationen så att ”de offentliga byggnaderna och de enskildas trädgårdar med en anspråklös bostad ligga varaktigt och tryggt blandade om varandra utan hänsyn till central eller mindre central belägenhet och frigjorda fullständigt från alla ekonomiska värdesättningar eller annat jordocker”.²⁶⁷ Detta ideal utvecklade han på CSAs bostadskonferens i Stockholm 1916 genom att anknyta till den gamla svenska småstaden av artonhundredatal- eller om man så vill Elsa Beskow-snitt.²⁶⁸ När fastighetsnämnden under senare delen av tjugotalet började överge trädgårdsstadsplanerna, och istället ge efter för de ovan nämnda önskemålen om att återigen separera såväl klasser som byggnadstyper, utvecklade Lindhagen den representationen ytterligare, i föreställningen om klassintegrerade idylliska ”hembygder”, invävda i en retorik med tydliga korporativa drag.²⁶⁹ Det måste dock tilläggas att till dessa föreställningar kopplades också en rättvisetanke, i och med att klassintegreringen förknippades med motstånd mot olika sorters diskriminerande åtgärder.²⁷⁰ Detta var en vändning som också kom till pass när man från det borgerliga hållet argumenterade för att införa valfrihet i upplåtelseformer, så att äganderätts- och tomträttsupplåtelser kunde ligga invid varandra.²⁷¹ Som Johan Rådberg visat blev blandningen av byggnadstyper – och därmed av klasser – närmast ett särdrag i den svenska trädgårdsstadstypen.²⁷²

Ganska snart utvidgades det Carl Lindhagenska projektet från att bygga ”en fristad i den förutnämnda konkurrenskampen” på lantegendomarna till att, på howardskt vis,²⁷³ och med faderns regleringssträvanden som förebild, försöka reformera stadsbyggandet i Stockholm i stort.²⁷⁴ Åren strax innan världskriget drev han en intensiv kampanj för att göra trädgårdsstaden till ett övergripande stadspanekoncept.²⁷⁵ Men viktigare på lite sikt var de olika detaljfrågor som han och hans meningsfränder inom och utanför socialdemokratin drev. En av de viktigaste gällde hushöjderna. Redan våren 1909 avlämnade Lindhagen en mycket kritisk reservation mot ett beslut att bygga fyravåningshus i Alvik i östra ändan av Brommalandet, något han ansåg helt ovärdigt det ”mönstersamhälle” han ville se där.²⁷⁶ Att bostadshus inte skulle ha mer än en, i undantagsfall två våningar, var en uppfattning han också försökte få universellt gällande, genom förslag till stadsfullmäktige.²⁷⁷ En annan kärnfråga, där motståndet var särskilt starkt, var diskussionen om möjligheterna att använda stadsplanelagen för de långtgående förändringar trädgårdsstadsförespråkarna tänkte sig – liksom att försäkra sig om att lantegendomsnämnden fick ett tillräckligt stort inflytande över hur den användes.²⁷⁸

Vid sidan av detta fanns nämligen hela tiden en mer traditionell - och i längden starkare - uppfattning om stadens expansion som nödvändig och en önskan att etablera en balans i dess utveckling, härledd från traditionellt organismiska tankefigurer. Det fanns en mängd företrädare för denna uppfattning. En av de mest inflytelserika var stadsarkitekten Per Olof Hallman, här 1910 rapportering från en studieresa i Tyskland:

Kring Stockholm växer nu upp det ena samhället efter det andra; föga eller intet göres för samarbete, och hufvudstadens inflytande på ordnandet är nästan lika med noll, kanske till oerhörd skada för ett blifvande ”Större Stockholm”. Tiden borde därför nu vara

inne att söka erhålla samförstånd; vi veta, att stadsplaner just i dessa dagar utarbetas för de flesta af stadens viktigaste omgifningar. Från Råsunda till Örby i norr och söder, från Bromma i väster, till Saltsjöbaden i öster planlägges nästan hvarje bebyggbar yta och inga stora sammanhållande, ledande principer gå igenom det hela.²⁷⁹

Ur detta härleddes en rad förslag och initiativ till övergripande åtgärder, från inkorporering till generalplanering och regionalförbund (när inkorporeringen nu blev så begränsad som den blev, från början fanns tankar att inkorporera såväl Nacka som köpingarna i Solna och Sundbyberg).²⁸⁰ Dessa båda sätt att se på staden hade inte bara rumsliga implikationer, utan även konsekvenser för perspektivet på det sociala. Detta gällde såväl utformningen och driften av kommunikationsmedel, som synen på byggnadsstandarden och förhållandet mellan staden och dess egnahemsbyggare, samt inte minst bibehållandet av möjligheten, även för de minst välbärgade, att flytta ut till trädgårdsstäderna.²⁸¹ Dessa motsättningar koncentrerades 1928 i en diskussion om förslaget till den nya stadsplanelagen. Stadens representant i den parlamentariska utredningen, fastighetsdirektören Nils Hasselquist, hade med en omfångsrik reservation markerat sitt missnöje med lagförslaget i hans ögon alltför begränsade ambitioner. Med Paris och Bryssel som förebilder argumenterade han istället för en i det dåtida svenska sammanhanget mycket kraftfull lagstiftning, där staden med hjälp av framförallt en lag om zonexpropriation skulle kunna genomföra omfattande förändringar på ganska kort tid.²⁸² Det hör till saken att dessa önskemål åtminstone för tillfället snarare föranleddes av den förestående och för staden mycket dyrbara omregleringen av de gamla privata villasamhällena utanför den gamla stadsgränsen, än av planer på de omfattande förändringar av centrala staden som Stockholm ju genomled betydligt senare (även om planeringen för regleringen av Nedre Norrmalm också inleddes redan vid denna tid).²⁸³ Hasselquists resonemang var utpräglat stadssorganismiskt, till den grad att drätselnsämnden i sitt utlåtande associerade till preussiskt ämbetsmannamanér.²⁸⁴ Denna organismtanke togs upp av fastighetsnämnden i dess understöd för Hasselquists invändningar mot utredningens förslag att staten skulle kunna sätta det kommunala planmonopolet ur spel, i de fall då den bedömde den

enskilda kommunens föreskrifter som uppenbart olämpliga. Denna motivering tolkades i klartext som att staten ville ha möjlighet att sätta sig över kommunala inskränkningar av dess rätt att exploatera sin egen mark.²⁸⁵ Carl Lindhagen tillade i ett särskilt yttrande att det var i den historiska genomgången av markrättens utveckling som han såg ”denna sociala frågas medelpunkt”, och att det var där han ville förankra frågan om en rättvis fördelning av jordvärdestegringens vinster.²⁸⁶

*

Dessa båda perspektiv, det stadsfientliga/stadsförändrande och det stadsorganismiska, möttes och verkar ha samexisterat förhållandevis konfliktfritt i den gemensamma önskan att trädgårdsstäderna – liksom för övrigt koloniträdgårderna, länge ansedda som ett slags provisoriska trädgårdsstäder för innerstadsborna – skulle fungera som integrations-mekanismer, eller varför inte folkuppfostrare. Detta var ett perspektiv som inte heller den socialistiska vänstern var främmande för.²⁸⁷ Ur detta följde uppfattningen att markpolitiken, som ju i princip syftade till att avskaffa tomtmarknaden, skulle och måste ha som konsekvens att också förutsättningarna för den allmänna opinionen skulle förändras. Begäret att äga, handla med och eventuellt tjäna på jord skulle gradvis försvinna, och då, först då, skulle så småningom också ett folkligt stöd uppkomma för den politik som nu genomdrevs av en måttligt demokratiskt utsedd stadsfullmäktigemajoritet.²⁸⁸ Det handlade, som Lindhagen uttryckte det, om ”att skapa en allmän mening, som till en början finner sig i, därefter förstår och slutligen prisar en sådan ordning”.²⁸⁹ Att skapa en stad efter sitt beläte var en praktik som utvecklats redan i den privatbyggda tjänstemannaförorten Stocksund, invid Djursholm norr om Stockholm, vars drakoniska regleringar snart provocerade fram en stark lokal organisering.²⁹⁰ Möjligheterna att reglera livet i trädgårdsstäderna hade från början varit ett huvudmotiv för den tomträttsinriktade delen av trädgårdsstadsförespråkarna, och det var en av konfliktpunkterna gentemot äganderättsförespråkarna. Lantegendomsnämnden bekämpade med jämna mellanrum den mångfald av budskap, annonser och affischer som fästes på väggar och stolpar

i Enskede och Bromma och den höll likaså det offentliga nöjeslivet, liksom möjligheterna att samlas offentligt för politiska manifestationer, i strama tyglar.²⁹¹

*

En central del av konstruktionen av upplevelsen av att bo i en trädgårdsstad på friköpt mark var uppenbarligen möjligheten att reservera vissa utrymmen för privata syften. I prospektet över Djursholms villstad, som gavs ut 1889, poängterades särskilt det faktum att de väldiga tomterna innebar att behovet ”av allmänna parker inom villaområdet blir därigenom minskat”. På dessa tomter kunde, framhävde prospektet, såväl de vuxnas umgänge som barnens lekar, vilka tidigare utövats i offentliga rum, fullständigt privatiseras och undandras andras blickar.²⁹² Stadens trädgårdsstäder var självklart betydligt mindre generösa med tomtutrymme, och därför mindre privatiserade. Carl Lindhagen deklarerade från början att de skulle förses med mindre parkavsnitt, avsedda att vara just de offentliga scener som skulle undvikas i Djursholm, där egnahemsägarna fick ”när de gå ut från de jämförelsevis trånga rutor, som blifvit dem tillmätta, ett mål, där de kunna träffas och en gemensam samlingsplats”.²⁹³ Det fanns också ett starkt intresse för att reservera tillräckliga allmänna parkområden åt invånarna – vilket ibland råkade i motsättning till stadens ekonomiska intressen.²⁹⁴ Husen placerades att börja med alltid mitt på tomten, vilket gjorde att privatiserade områden fanns runt om dem, och måste avskärmas. Våren 1917 motionerade Anna Lindhagen om att husen, åtminstone på några stadsområden, borde förläggas i gatulinjen istället, och förbindas med plank som effektivt avskärmade dem från insyn från gatan. Hennes motiv var delvis estetiska, riktade mot den erfomighet den strikta byggnadsregleringen ledde till, men även orienterade mot skapandet av privata rum:

Att åtminstone någon del av en tomt kan giva den känsla av avskildhet, tryggad hemkänsla, varav mången egnahemsbyggare är i behov, utvecklas icke blott genom planteringar utan på effektivare och

snabbare sätt även genom uppförande av täta staket eller mark eller mur.²⁹⁵

Fastighetsnämnden vågade sig bara på ett försiktigt tillmötesgående. Den uttalade att börja med att det föreslagna byggnadssättet inte på några villkor skulle få tillämpas på enstaka hus. Istället skulle ett enskilt område reserveras för försöksverksamhet, men även där måste verksamheten bedrivas med försiktighet. Problemet var att den minskade insikten även minskade stadens möjligheter att kontrollera skötseln av hus och tomter:

Det föreslagna byggnadssättet har, vid sidan av sina fördelar, även sina risker. Det ställer stora krav på skötseln och underhållet av uthus och inhägnader samt på omvårdnaden av de instängda tomtområdena. Följderna av brister harutinnan bli utan tvivel allvarigare än inom den öppna trädgårdsstaden och faran för urartning till en dåligt hållen kåkstad är därför också större.²⁹⁶

Hösten 1926 hade gatunämnden vänt sig till fastighetsnämnden i avsikt att försöka övertyga den om att vara mindre generös med parkområden i trädgårdsstäderna, eftersom framförallt de mindre parker som låg utplacerade mellan kvarteren var dyra att underhålla. I fastighetsnämndens avvisande svar, avfattat i januari 1927, argumenterade den (och följde därvid lantegendomsavdelningens chef Axel Dahlberg) på tre sätt för de små parkbitarna: de var för det första till för barnens skull, så att dessa inte skulle behöva ge sig iväg alltför långt bort för att leka. För det andra skulle de utgöra ett ”isoleringsområde” som avskärmade egnahemmen från hyreshusen, eftersom ”hyreshustomter ej ordnas och skötas på samma mönstergilla sätt som enfamiljshustomterna”. För det tredje kunde de också motiveras estetiskt, som ett avbrott i tristessen.²⁹⁷ Axel Dahlberg hade, uppenbarligen bland sina grannar i Ålsten, samlat in synpunkter på parkområdena. I dessa saknas den estetiska aspekten, däremot påpekas i flera fall att parkbitarna var värdefulla för barnen. Likaså betonas den avskiljande funktionen, med begrepp som ”neutrala områden” och ”lilla allmänning”. Att parkerna skulle ha den funktionen var en så etablerad föreställning att ett slående ärligt svar som

det följande kunde lämnas, i ett sammanhang som ju var så officiellt man kunde tänka sig:

Jag tillåter mig då framhålla, att när jag valde villatomten i Smedslätten, kv. /.../, så var ett av de viktigaste skälen därtill, att jag blev skild från min granne på motsatta sidan kvarteret genom en omkring 15 m. bred, barrskogsklädd markremsa. Vi blevo därigenom så gott som oberoende av varandra, till ömsesidig åtnåd. Min familj och jag hava under den gångna tiden lärt att sätta stort värde derpå.²⁹⁸

Kapitel 7

Vid tiden för lantegendomsnämndens konstituerande verkar det ha rått en ganska bred konsensus om det önskvärda i att förändra byggelsemönstret bort från den struktur det fått av 1874 års byggnadsstadga, och dess betydelse för hur tomtmarknaden reglerades.²⁹⁹ Den prioriteringen gällde inte bara bostäderna. Den billigare marken på lantegendomarna kunde också utnyttjas för ett glesare byggnadssätt när det gällde offentliga byggnader. Folkskoleinspektören Frans von Scheele framhöll 1908 angående byggandet av en ny folkskola i Enskede att innerstadens stora skolhus ”medföra olägenheter både av hygienisk och av mera pedagogisk art”. Med de lägre tomtpriserna på lantegendomarna skulle det bli möjligt att inskränka hushöjderna till högst två våningar, och därmed motverka följderna av ett mer urbant anpassat byggande:

I rent pedagogiskt hänseende medföra de över måttan stora skolhusen en för andan och stämningen i skolan skadlig inverkan, i det att skolan förlorar all likhet med ett hem, i viss mån gör intryck av en kasern, under det att det enskilda barnets individualitet ej kan göra sig på önskvärt sätt gällande i den stora oorganiserade massan.³⁰⁰

När nämnden iallafall i ett enstaka fall tvingades godkänna ett sådant projekt, några fyravåningshus i Alvik i Bromma 1913 (beslut 1909), skedde det under stor vända och efter uttalade motsättningar.³⁰¹ Däremot medgav även de varmaste förespråkarna för det glesa byggnadssättet att det inte skulle vara möjligt att införa på det gamla stadsplaneområdet, nuvarande Stockholms innerstad.³⁰² Vad gällde ytterområdena och deras gränser uppstod emellertid ett flertal konflikter. För det första om deras utbredning, där Carl Lindhagen i fas-

tighetsnämnden under tjugotalet framförallt engagerade sig för att reservera den västra delen av Kungsholmen mittemot Brommalandet för ett glesare byggnadssätt.³⁰³ För det andra inledde han genom att kontrastera de båda byggnadsmönster som fanns en kampanj med det uttalade syftet att göra ytterstadens till allmän norm och därmed ”utplåna storstaden så småningom och förvandla den helt och hållet till trädgårdsstad”.³⁰⁴ För det tredje drevs under tjugotalet speciellt från socialdemokratiskt håll en kampanj med det mer pragmatiska syftet att åtminstone undvika att bygga alltför höga hus i de fall då det handlade om byggen av smålägenheter med kommunalt stöd.³⁰⁵ I samband därmed kunde det hända att högern kommenterade att de småstugor som prioriterades istället för hyreskaserner i innerstaden trots allt var oätkomliga för många.³⁰⁶

*

De två- till trevåningshus det kunde bli tal om på lantegendomarna kunde emellertid även de väcka irritation. Sommaren 1927 mottog fastighetsnämnden en skrivelse från trädgårdsstadsföreningen i Ålsten, som uttryckte sitt missnöje med det faktum att enligt gällande stadsplanebestämmelser ett antal hyreshus skulle byggas på de ännu tomma tomterna runt egnahemskvarteren. Villaägarna oroade sig för att hus av den storleken skulle skymma utsikten för dem. Men de hade också två andra argument, som de betonade än mer. För det första fruktade föreningen effekterna av den sociala integration som den nya byggnadstypen skulle innebära. Det var inte att förvänta att de som bodde i hyreshus skulle lägga samma omsorg på sin hemmiljö som det förväntades att egnahemmarna skulle göra:

Dessa gårdar komma att gestalta sig icke såsom trädgårdstäckor utan såsom bakgårdar, där ögat ständigt mötes av stora soptunnor och uthängda kläder. /.../ Där komma hyreshusens bakgårdar att ligga omedelbart intill villaägarnas trädgårdar. Det är att befara, att detta intima grannförhållande i och för sig kommer att föranleda konflikter mellan grannarna. Villaägarens och hyresgästens respektive intressen kunna lätt komma att gå i sär.

För det andra, betydligt mer subtilt och vältaligt, anförde de estetiska synpunkter om hur hyreshusen genom sin kompakta gestalt skulle ”fördärva helhetsbilden av trädgårdsstad”. De framhävde med detta det faktum att villaägaren på eget initiativ, och med inte så liten ansträngning, tagit sig ut ur staden till ett boende av annat slag än det hyreshusen representerade. Ålstensborna, som framhävde att de vid flera tillfällen påtalat sitt missnöje för nämndens tjänstemän (av vilka några bodde i Ålsten), visade med detta att de delade den ofta lanserade idén om de båda stadsbyggnadstyperna. Emellertid med ringa framgång, eftersom deras klagomål utan vidare avvisades.³⁰⁷

*

Ett oreglerat byggande på områden med friköpta tomter innebar att det till slut blev kommunen som fick överta kostnaderna för nödvändiga åtgärder, medan markexploatörerna kunde inhösta en överprofit. Detta var det viktigaste motivet för ansträngningarna att förbättra 1907 års stadsplanelag, och införa ett kommunalt planmonopol även på landsbygden.³⁰⁸ Ett annat sätt att komma åt problemet var i början av tjugotalet att begränsa det offentliga stödet till bostadsbyggandet till stadsplanlagt område.³⁰⁹ Staden väntade åtskilliga år med att ingripa mot de usla sanitära förhållandena i de privatbyggda områdena i ytterstaden, för att slippa göra det under en lagstiftning som var alltför generös mot markägarna. Eftersom å andra sidan de boende i de oreglerade områdena hörde till fattigare skikten uppstod ur den politiken ganska snart en rättvisekonflikt med drag av klassmotsättning, samtidigt som högerrepresentanterna å sin sida inte var sena att utnyttja samma konflikt i en kampanj mot de tuffare stadsplanebestämmelser som utarbetades under tjugotalets lopp.³¹⁰

*

I de områden som omfattades av stadsplanebestämmelserna upprätthölls emellertid en strikt enhetlighet.³¹¹ En viktig fråga blev koloni-stugeområdena, där tendensen att flytta ut till stugorna uppmärksammades.³¹² Under det tidiga tjugotalets stora bostadsbrist tvingades myndigheterna emellertid acceptera den typen av boende

i stor skala, vilket gav socialdemokraterna möjligheten att använda sig av kåkstadstemat: om inte kommunen bygger kommer kåkstadsboendet, med allt vad därtill hör, att breda ut sig.³¹³ Detta blev ännu tydligare i den diskussion som vid mitten av tjugotalet ledde till att staden gav sig in på att leda byggandet av småstugorna. Innan det projektet kom igång hade stugorna försetts med en hel del utrustning, motiverad just med risken för att områdena annars skulle riskera att få en mer proletär, kåkstadsaktig karaktär än vad som egentligen var meningen.³¹⁴

Även detta tema verkar ha etablerats bland egnahemsbyggarna själva. Strax innan nyår 1915 mottog lantegendomsnämnden en skrivelse från Enskedes fruktodlarförening som invände mot ett tillstånd till etablerande av en kioskrörelse i ett av egnahemmen. Problemet var att huset saknade källare och kioskägaren därför skulle tvingas att använda sin bakgård för en mindre lagerbyggnad, som enligt de klagande skulle hamna alltför nära grannens tomtgräns. Det var, menade de 17 tomträttsinnehavare som undertecknat skrivelsen, ”absolut ett missgrepp att vid entrén till samhället gyttira ihop en mängd smärre byggnader och derigenom skapa ett intryck af kåkstad, hvaraf samhället hittills icke burit prägel”. Inte heller den här gången lät sig nämnden imponeras av hur inbyggarna försökte använda den disciplinära diskursen i eget intresse.³¹⁵

*

Det rådde under den tidigare delen av perioden en bred politisk enighet om att staden, med de olika legala möjligheter som stod till buds, direkt skulle bekämpa sammanblandning av människor utanför kärnfamiljens hägn, vare sig som inneboende eller i av alltför många trafikerade trappuppgångar.³¹⁶ Motiven utvecklades, inte minst genom att inneboendet från 1908 också kopplades till risken för tuberkulosmitta.³¹⁷ Temat började dessutom användas i överförd betydelse. I en debatt om kommunalt understöd till en dansbana i Vasaparken i centrala Stockholm, var det ett flertal ledamöter som uttalade sig för avslag med motivet att ”det skulle blifva mycket svårt att hålla borta från denna bana vissa sämre element”.³¹⁸ I april 1916 föreslog vidare högerns J Björling att stadsplanprinciperna skulle ändras i ytterom-

råderna, så att hyreshusen och egnahemmen skildes åt och inte, som dittills varit fallet, blandades om varandra.³¹⁹ Liknande åsikter kan anas i Herman Ygbergs farhågor i lantegendomsnämnden 1917, om att ett byggande av nödbostäder i Bromma skulle skrämja bort den ”burgnare” del av befolkningen som närde planer på att bosätta sig i villasamhällena där.³²⁰ Ett intressant ifrågasättande av åtskillnadstemat inträffade 1912, när högerns Alma Hedin föreslog att staden istället för de länge diskuterade ungarshotellen skulle medverka till byggandet av övervakade men könsintegrerade arbetarbostäder av det slag som Stockholms arbetarhem drivit sedan 1890-talet. Det var, menade hon, ”ett sorgligt förhållande” att ”uppdelade människorna i olika grupper och i särskilda hus mer eller mindre strängt afstänga dem från varandra”. Socialdemokraten Knut Abel Tengdahl, Carl Lindhagens vapendragare i lantegendomsnämnden, intog i debatten den främsta positionen till förmån för ungarshotellens syfte att ”motarbete den under inneboendesystemet florerande sedslösheten och dryckenskapen”. I ett mycket långt anförande citerade han bland annat en filantrop som ville jämställa inneboendets samhällsupplösande kraft med de ”anarkistiska lärorna” och utvecklade därefter ett riskargument:

Intetdera af dessa ungarshotell kunde tillfredsställa mig, men å andra sidan kunde jag inför mig själf icke neka till det faktum, att de gjorde en viss nytta, ty här funnos dock sängplatser för 700 människor; och jag måste med bäfvan fråga mig, om icke det innebure ett afsevärdt socialt ondt, om man återigen skulle släppa dessa 700 människor lösa på dessa arma familjer, som icke gjordt något ondt eller något, som berättigade att de skulle få inneboendets elände öfver sig igen.

Debatten innehöll emellertid ytterligare en intressant detalj, i det att en deltagare lyfte fram vad han ansåg vara inneboendesystemets fördelar i ekonomiskt avseende, och det faktum att det till viss del alltid skulle förekomma, eftersom det fanns personer som av olika skäl fritt skulle välja att ha inneboende.³²¹ Den inställningen förbådade den omsvängning som skulle komma när den tioåriga bostadskrisen inleddes under världskrigets sista år. I september 1917 föreslog

stadens bostadskommitté genom dess ordförande högerpolitikern Jonas Folcker, att staden genom ett kommunalt bidrag skulle uppmuntra hågade familjer till mottagande av inneboende bostadslösa (familjer).³²² Detta var ett förslag som mottogs med avsky av framförallt Tengdahl, men det accepterades efter en stunds diskussion om en annan uteslutningsstrategi – nämligen att inskränka möjligheten för krigsflyktingar att bosätta sig i Stockholm.³²³ Inneboendet kunde även användas för att avstyrka åtgärder mot bostadsbristen, som skatt på ”överloppsrum” och bostadsransonering.³²⁴ Emellertid skedde en definitiv omsvängning efter 1920, när fastighetsnämnden anförde samma resonemang som ledamoten Erixson hade gjort 1912, som argument för att begränsa stadens del i bekämpandet av bostadsbrist.³²⁵ Under bostadskrisens värsta år blev det alltså vänsterns lott att ensamma anföra inneboendesystemets risker i akt och mening att utvidga det kommunala engagemanget, inför en bagatelliserande borgerlighet.³²⁶ När situationen något hade lättat vid trettioalets början, var det inte minst hävandet av det ”ur social och moralisk synpunkt förkastliga inneboendesystemet” det socialdemokratiska borgarrådet ville betona.³²⁷

*

Ett sätt att teknikaliserat diskussionen om hyreskaserner och trångboddhet var att koncentrera sig på de medicinska riskerna. Socialdemokraten Gustav Wahl gjorde 1915 ett av de första allvarliga försöken att sammankoppla frågan om kommunalt bostadsbyggande med bekämpandet av folksjukdomen tuberkulos.³²⁸ Wahl angrep sedan högern i den påföljande fullmäktigedebatten, för att den vägrade agera mot de hälsovådliga miljöerna. Detta Wahls initiativ var emellertid samtidigt ett led i en kampanj för att höja bostadsstandarden genom att på sikt även för arbetarfamiljer bygga lägenheter större än de enrummare med kök eller mindre, som de allra flesta trängdes i.³²⁹ Men det skulle dröja länge innan detta blev fallet. Under de sista världskrigsåren motionerade istället högerrepresentanterna om lättnader i regleringarna, både i inner- och ytterstaden.³³⁰ Bostadsbristen under decenniet efter världskrigets slut satte alla tidigare begrepp ur spel och diskussionen kom snart att istället handla om

huruvida det var hälsosammare att bo i provisoriska nödbaracker i innerstadens periferi än i nödortfött vinterbonade kolonistugor (som flera hundra familjer gjorde under de värsta åren).³³¹ Det var också ur den diskussionen som den första yttringen av en ny socialkonservatism hördes av, lektor Hedströms motion om en större variant av kolonistugor, snart mer kända som småstugor, och motiverade med det orerande om ”vådor av sanitär och moralisk art” som då under några år varit vänsterns kännemärke.³³²

*

Under tjugotalet fortsatte även kategoridiskussionerna med oförminskad styrka. Ungkarlshotelskommitténs betänkande 1924, skrivet i nära samarbete med CSA, utmärkte sig för en detaljdiskussion som fram till stadskollegiets betänkande hade resulterat i hela sju olika kategorier av unkarlar som kunde tänkas vilja använda sig av hotellen (ogifta, inflyttade från landsbygden, oförvällat fattiga, arbetsvilliga, skötsamma som inte har råd med bättre, arbetare med rörliga arbeten och inneboende – den sista kategorin tillagd av kollegiet).³³³ Fullmäktigediskussionen kom emellertid inte att beröra dessa kategorier, utan handlade istället om det faktum att den stiftelse som skulle bekosta hotellet inte tillät att det förlades i närheten av ett hem för ensamstående kvinnor.³³⁴ Sådana hem, föreslagna av liberala Emilia Bromée 1920 och kommunisten Dagny Sundqvist 1929, motiverades för övrigt även de, i tjugotalets ömse ändrar, med behovet av att motverka inneboendesystemet.³³⁵

*

Omedelbart efter att byggnadsverksamheten hade inletts på lantegendomarna började egnahemsägarna ansöka om mildringar av de hårda villkoren i tomträttskontrakten. Ett vanligt önskemål var att få inreda ett extra kök i villorna, för att kunna hysa in en eller flera andra personer utanför kärnfamiljen. Sådana ansökningar beviljades i enstaka fall, då och då uppdagades också att den typen av förändring genomförts olovandes, vilket föranledde krav på att inred-

ningen skulle tas bort.³³⁶ I september 1910 redovisade nämndens direktör Meurling folkbokföringsuppgifter för Enskede, som visade en så hög befolkningstäthet att det var uppenbart att förbudet mot inneboende inte åtlöddes.³³⁷ Tomträttskassan gjorde 1913 ett försök att få ändra ett större enfamiljshus i Enskede till flerfamiljshus, eftersom huset, som kassan återtagit exekutivt, visat sig svårt att vare sig sälja eller hyra ut.³³⁸ Riktig fart på extrainredningen blev det dock först efter kriget, i takt med att bostadsbristen växte.³³⁹ Vid en besiktning 1924 upptäcktes att en stor mängd kokvråar byggts utan tillstånd. Eftersom det nu inte var möjligt att ytterligare minska bostadsbeståndet beslöt fastighetsnämnden att tillvidare tillåta den typen av inneboende.³⁴⁰ Vid juletid 1926 gjorde stadsarkitekten Sigurd Wretling en framställning till nämnden, om att den istället för dessa provisorier borde tillåta byggandet av tvåfamiljshus i stor skala på stadens egendomar. Dessa borde dock å andra sidan förläggas för sig, avskilda från enfamiljshusen, åt vilka man kunde reservera de bästa tomterna.³⁴¹

Först 1928 hade situationen lättat så mycket att nämnden uppdrog åt fastighetskontoret att göra en utredning om hur staden skulle förfara mot det intensiva inneboende som utvecklats i egnahemmen.³⁴² Denna utredning, som presenterades i maj 1928, visade att det fanns 496 extra kök eller kokvråar i egnahemmen, varav två tredjedelar eller 328 tillkommit utan lov. De flesta av dem låg på områdena söder om stan, i Brännkyrka/Enskede, där nästan 30 % av husen försetts med sådana möjligheter, medan detsamma bara gällde för knappt 5 % av villorna i det mer välbärgade Bromma. I denna första värdering av situationen, formulerad av fastighetsdirektören Nils Hasselquist, var tonen hård och väl i linje med den disciplinära diskursen; det talades om att ”sätta respekt bakom orden” och i sista hand väcka åtal för brott mot tomträttskontrakten. Argumentationen hade tre nivåer; för det första allmänna hänvisningar till enfamiljshusets sociala och ekonomiska fördelar, för det andra konstaterandet att extrarummen knappast kunde ”utgöra någon större dragningskraft på de bästa hyresgästerna” och för det tredje förslaget att de enda tillbyggnader som skulle kunna godkännas – och även dessa bara som en nödåtgärd och mot höjd avgäld – var de där ”fullständig avskildhet” kunde garanteras.³⁴³ Redan i den bifogade utredningen

om hur stora avgäldshöjningarna borde vara, som skrivits av chefen för egnahemsavdelningen Axel Dahlberg, var dock tonen en annan. I den utredningen användes tydligt ett annat perspektiv på det sociala än hos Hasselquist, i och med att det var Dahlbergs åsikt att de som skulle straffas med rivningsföreläggande inte var de som levde alltför intimt samman, utan de som hyrde ut för ekonomisk vinnings skull. Fastighetsnämndens åtgärder borde inte, menade Dahlberg, få drabba ”önskvärdheten för tomträttshavaren av att utan sammanblandning av hushåll hava en nära anhörig person eller familj boende i huset eller dylikt”.³⁴⁴ När Dahlberg i oktober 1928 redovisade en ytterligare utredning, hade han också undersökt hur höga hyror som togs ut av de inneboende. Eftersom dessa snarast verkade vara tilltagna i underkant, och eftersom han nu bedömde de ”sanitära olägenheterna” – sociala dito förde han inte alls på tal – bara i ett fåtal fall verkade vara särskilt allvarliga, kunde i de allra flesta fall bara avgäldshöjningar komma på tal.³⁴⁵ Inte heller dessa kom emellertid att sättas i verket, eftersom bostadsbristen och arbetslösheten 1929 på nytt gjorde att nämnden inte kunde riskera att utbudet av extrabostäder minskade. Som Dahlberg inte utan belåtenhet framhöll, hade ”tydlig den rent moraliska pressning, som villaägarna varit utsatta för i syfte att få bort inredningarna, medfört ett tillfredsställande resultat” i det att de vid en förnyad besiktning visade sig ha minskat i antal från 496 till 402.³⁴⁶

*

Som högermannen Juhlin-Dannfelt framhävde i en debatt om kolonistugeboendet 1924, fanns det också en stark opinion som föredrog kolonistugorna framför de träbaracker som kommunen ville ersätta dem med. På dennes uppmaning tvingades borgarrådet, socialdemokraten Sandberg, att läsa upp en resolution som antagits av ett enligt uppgift hundra procentigt besökt medlemsmöte. Visserligen kunde Sandberg gentemot detta anföra den motsatta uppfattningen, uttalad av föreningarnas styrelser samlade till ett krismöte i Blå hallen i Stadshuset, men icke desto mindre var detta en opinion som staden måste ta hänsyn till.³⁴⁷

*

Som framgått var inställningen till åtskillnadspolitiken mycket olika på de båda stadsplaneområdena. Medan brännkyrka/enskedeborna i all stillsamhet satte åtskillnadspolitiken ur spel, åtminstone under tjugotalet i hög grad med nämndens goda minne, var den av stor vikt för brommaborna. I april 1917 vände sig Äppelvikens villägareförening till nämnden med klagomål över planerna att bygga trerumsvillor i området. Detta skulle för det första göra att ”samhällets karaktär av trädgårdsstad förryckas och Äppelvik mer komma att likna ett fabriksamhälle”, för det andra att villorna skulle sakna de bekvämligheter som grannarnas hade försetts med, och för det tredje hindra samhällets utveckling. Den framställningen lämnades utan åtgärd, liksom en annan ett år senare med krav på rivning av en ”alldeles överbefolkad” tvätterskebostad.³⁴⁸ Denna önskan om att hålla främmande inflytanden borta från de delar som betraktades som trädgårdsstad fanns också i Enskede. Därifrån kom i november 1915 ett par skrivelser från hyresgäster som protesterade mot planerna att hyra ut lokaler till Frälsningsarmén, då ”detta samfund på sina möten och öfriga sammankomster använda sig af en bullrande och larmande sång och musik”. Undertecknarna ville också framhålla att deras motstånd inte var riktat enbart mot armén, utan var av principiellt slag:

Äfven vilja vi framhålla det olämpliga i att till privata bostäder förlägga offentliga samlingssalar med dessas ständigt cirkulerande publik och däraf följande otrygghetstillstånd. Vi bedja Landtegendomsnämnden beakta, att vi hyresgäster såväl som de flesta andra i Enskede boende, sökt oss hit just för att finna det lugn och den frid som detta samhälle i motsats till staden kan bjuda.³⁴⁹

Kapitel 8

Motsättningen mellan det borgerliga och det socialistiska blocket tog sig under tjugotalet i stor utsträckning uttryck i motsättningar mellan finans- och fastighetsförvaltningarna. Den av den radikale socialdemokraten Carl Lindhagen ledda lantegendomsnämnden slogs 1919 samman med innerstadens fastighetsförvaltning till fastighetsnämnden, vilken alltså även inom sig själv kom att härbärgera den motsättning mellan den äldre och den reformistiska periodens markpolitik, som utgjorde grunden för konflikten mellan finans- och fastighetsförvaltningarna. Vidare kom den 1923 inrättade stadsplanenämnden att på många sätt omfatta en liknande uppfattning om markpolitiken som det borgerliga blocket. En ansevärd del av den politiska verksamheten under den senare delen av perioden kom därför att handla om gränsdragningskonflikter mellan de olika förvaltningsgrenarna, konflikter som också gärna koncentrerades i utnämningsärenden och personangrepp.³⁵⁰

En ytterligare konsekvens av den konflikten var att fastighetsnämnden riktade hårda angrepp mot att det var finansförvaltningen som utsågs stadens ledamöter i den från 1916 praktiskt taget helt kommunalägda tomträttskassan, vilken stod för bolånen på kommunens mark. Först från 1928 lyckades det fastighetsförvaltningen att med socialdemokratisk hjälp få tillsätta en egen ledamot i kassan – inflytandet stärktes då ytterligare genom att stadsfullmäktige också tillsatte det socialdemokratiska borgarrådet som ledamot i kassan.³⁵¹ I det sammanhanget framhöll både kassans styrelse och drätselnämnden att de såg en särskild fördel i att kassans administration genom bolagsformen var undandragen offentlig skärskådan, bortsett från sedvanlig revision.³⁵² Detta var ett gammalt argument, som sedan länge också använts av högern gentemot förslag om att kommunen

i egen regi skulle bygga bostäder åt de sämst ställda:

Om Stockholms stad skulle uppföra en byggnad med så små rum som Aktiebolaget Vanadislunden tillät sig, då skulle vi få höra en kritik i stadsfullmäktige, som icke vore synnerligen behaglig att höra. Vi måste räkna med större mått, och då blir också det s. k. eldstadspriiset dyrare.³⁵³

*

Redan 1919 hade det av den liberala reformrörelsen dominerade Svenska stadsförbundet presenterat en utredning signerad Yngve Larsson, vilken från 1920 som kanslichef (stadssekreterare) på stadskollegiet var stadens högste tjänsteman. I utredningen uttrycktes uppfattningen att som en reaktion mot det ökade demokratiska inflytandet för arbetarrörelsen borde de utbildade tjänstemännens inflytande öka på politikernas bekostnad.³⁵⁴ Detta föranledde en debatt i fullmäktige året efter om antalet självskrivna – det vill säga tjänstemän – i den stadsplanenämnd som var på väg att tillsättas. Meurling framhöll där följdriktigt att ”ingen social verksamhet och inga sociala önskemål över huvud kunna bedrivas eller tillgodoses utan tekniska hjälpmedel”. Lika följdriktigt var det socialdemokraten Carl Lindhagens mening att:

Särskilt beträffande sociala frågor bör väl gälla, att vederbörande skola väljas efter sin fallenhet för uppdraget och att man bör söka taga hänsyn till den genom tilltagande ålder ofta minskade kontakten med dagens realiteter och de principer, som uti ifrågakomna avseende kunna anses vara vägledande. Att beröva sig denna möjlighet att kunna välja personer med särskild fallenhet och förmåga för uppdraget i fråga anser jag vara att återfalla i medeltiden.³⁵⁵

Lindhagen gjorde ett försök att introducera politiska val även av tjänstemännen i samband med att stadsfullmäktige i oktober 1920 beslöt att lämna ett visst stöd åt det av den liberala reformkretsen runt CSA föreslagna social- och kommunalpolitiska institutet, för utbildning av främst kommunal administrativ personal (nuvarande

Institutet för socialt arbete vid Stockholms universitet). Den formulering han föreslog för beslutsmotiveringen erinrar visserligen i första hand om det äldre tiders klientsystem inom administrationen, som nu började vika:

Det är den i tjänsten ådagalagda praktiska dugligheten, det goda omdömet, medkänslan och det goda hjärtat, vilka böra vara den kommunala tjänstemannens viktigaste kvalifikationer.³⁵⁶

I praktiken måste den emellertid, för att låta sig iscensättas, ta formen av politiska val av åtminstone de ledande tjänstemännen, med andra ord det närmande mellan de beslutande och den verkställande makten som inletts med borgarrådstjänsterna. I sin argumentation under fullmäktigedebatten (som han förlorade), utvecklade Lindhagen vad som närmast kan beskrivas som ett program för den (social)demokratisering av tjänstemannastaben, som Bo Rothstein i sin avhandling Den socialdemokratiska staten beskrev för statsförvaltningens del.³⁵⁷ Det handlar om ett angrepp på den byråkratiska struktur som socialdemokraterna ännu inte hade haft tillfälle att börja förändra:

På detta sätt skulle dessutom lätt komma att stärkas, vad jag skulle vilja kalla makulaturismen och socialbyråkratien i samhället, företeelser, som vi verkligen måste ganska noga fästa uppmärksamheten vid, då de hota att växa oss över huvudet och slutligen kanske förkväva allt framstegsarbete. Vi måste ge akt på detta högskolemässiga, systematiska utredningsarbete, vid vilket man fördjupar sig i det oändliga, så att slutligen, när själva saken skall bli tillgodosedd, kommer det icke fram mer än en liten rätta utav det stora, mycket kostsamma och med mycket tidsspilla hopbragta berget av luntor.³⁵⁸

I föredragande stadssekreteraren Yngve Larssons ögon såg saken annorlunda ut:

Det kräver av honom en helt annan kunskapsutrustning än förut, det kräver av honom en kunskap om och en inblick i det sociala och ekonomiska livets företeelser, och denna kunskap lär han näppeli-

gen kunna vinna genom ett ensidigt detaljarbete på rummet. Han torde kunna vinna den endast genom ett ingående mera teoretiskt, låt oss säga vetenskapligt studium av dithörande ting.³⁵⁹

Även om demokratiseringen av byråkratin när allt kom till kritan fick mindre dramatiska former än de inledande diskussionerna kan förleda oss att tro, återkom mot slutet av tjugotalet med jämna mellanrum en konservativ kritik av en utnämningsspolitik, som ansågs ta mindre hänsyn till kompetens än till engagemang.³⁶⁰ Såväl från vänster som från höger förekom också hot om att dra sig tillbaka från de verkställande organen, när det inflytande de tyckte sig ha där inte längre räckte till.³⁶¹ Men vid sidan av detta fanns också inom socialdemokratin en principiell kritik mot den byråkratiserade politiken, som, menade Lindhagen, Ström och advokaten Georg Branting i en motion 1928, förstärkt genom det ökade statliga överinseendet över kommunen riskerade att rycka undan själva grunden för arbetarrörelsens maktutövning:

Genom den starka byråkratiska kontrollen, som måhända förr kunde lättare fördragas, är fara värt att medborgarandan upplöser sig i privategoismens smådelar, intresset för allmänna angelägenheter måste tvina under trycket av ett starkt utvecklat ämbetsmannavälde och den naturliga medborgerliga frihetskänslan finner icke utlopp.³⁶²

*

Forskningen är enig om att det tog avsevärd tid för den socialdemokratiska majoriteten att etablera sin bostadspolitiska uppfattning i stadsfullmäktige – och inte bara beroende på konstitutionella hinder.³⁶³ Att det skulle bli så kunde anas tidigt. Under 1900-talets första decennium var bostadspolitikens expansion i första hand en sak för vänsterliberaler och socialkonservativa, om än ivrigt understödd av de fåtaliga socialdemokraterna. När så det första valet efter 1907-09 års rösträttsutvidgning fört en betydligt större socialdemokratisk representation till fullmäktige, rådde ändå viss tvekan. Detta markeras av hur den första socialdemokratiska

partimotionen i bostadsfrågan, daterad oktober 1910, inleds med en verklighetsbeskrivning hämtad från 1903-07 års bostadskommitté, med andra ord de objektifierande och disciplinerande resonemang som vi såg så många exempel på tidigare.³⁶⁴ Eftersom det dröjde till sommaren 1917 innan denna motion behandlades kom dessa perspektiv att behålla sin ställning ännu längre, samtidigt som det faktum att den så länge fick ligga överksam gav ett entydigt belegg för att den typen av vädjanden inte längre var effektiva.³⁶⁵

Till en del berodde detta på att maktförhållandena inte var så gynnsamma för arbetarpartierna som det vid en första anblick kunde verka. Även om den socialdemokratiska majoriteten under hela tjugotalet var stabil i stadsfullmäktige, efter flera års om än inte kontinuerligt samregerande med liberalerna, växlade regeringarna betydligt mer på statlig nivå. Det satte sina spår bland annat i ett otillräckligt stöd till bostadsbyggandet. Vidare begränsades de politiska möjligheterna av 2/3-regeln, som ställde den regerande majoriteten inför valet att antingen acceptera de borgerliga reservanternas beslut, eller också finansiera bostadsbyggandet med skattepengar. Eftersom kommunalskatten var och är proportionell var det senare en utväg som drabbade de egna väljarna hårt.

Även om det, som Rolf Karlbom visat, fanns en kommunalsocialistisk tanketradition inom socialdemokratin sedan 1890-talet, var det första kommunalpolitiska programmet, fastställt 1905, i allt väsentligt en upprepning av de den vänsterliberala oppositionens krav. Det första självständiga socialdemokratiska kommunalpolitiska programmet, fastställt 1911, hade i stora stycken också utformats av den avhoppad vänsterliberal, CSA-pionjären Yngve Larsson, uppenbart påverkad av Carl Lindhagens jordpolitiska idéer. Larsson hade dock redan 1907, på uppdrag av CSA och dess eldsjäl liberalen von Koch skrivit en engagerad plädering för kommunalsocialismens principer, vilken också användes som bilaga till en motion inlämnad 1907 av von Koch och Knut Källeberg.³⁶⁶ Ändå blev detta, med dess uttalat socialistiska ambition på både de mark- och bostadspolitiska områdena, den radikala höjdpunkten. Under CSAs bostadskongress i Stockholm 1916 var denna radikalism redan under attack i en tydlig skism mellan kommunalsocialister och självförvaltare knutna till den liberalt inspirerade kooperativa rörelsen. Som Håkan Forsell har

visat markerade redan 1919 års lokala kommunalpolitiska program för Stockholms stad en tydlig reträtt, där socialiseringsambitionerna ersatts av ett reformistiskt institutionellt perspektiv, med olika typer av stödinsatser främst riktade till den kooperativa sektorn och ökat samarbete med staten som viktiga medel. Den politik som följde bekräftades i 1928 års kommunalpolitiska program på riksnivå, där socialiseringstankarna visserligen i hög utsträckning fanns kvar, men underordnades en principiell föresats om ”affärsmässig drift” av den kommunala verksamheten.

Den socialdemokratiska kommunalpolitiken karakteriserades, konstaterar Kjell Östberg, under tjugotalet av en återkomst för 1880-talets kommunala sparsamhetspolitik, där de socialdemokratiska och de borgerliga grupperna närmast tävlade i att visa omsorg om de kommunala finanserna. Först sedan socialdemokraterna i början av 1930-talet erövrat regeringsmakten på nationell nivå skedde en förändring, som dock inte var större än att partiet i 1944 års program ansåg sig föranlåtet att uttrycka sitt missnöje över långsamheten i det kommunala förändringsarbetet.³⁶⁷ En förklaring som genast infinner sig, och som anförs av Kjell Östberg, är det faktum att de socialdemokratiska kvinnorna i stor utsträckning hölls utanför det kommunalpolitiska arbetet. En studie av den tidens kvinnoklubb-protokoll visar ett stort intresse för en radikalare politik av det slag som 1911 års program föreskriver.³⁶⁸ Det kommunalpolitiska genombrott som kom under efterkrigstiden sammanfaller också, enligt Östberg, med ett ökat kvinnligt deltagande, föregripet av många års arbete i offentligheter som samtidigt som de undanhållits politisk beslutsmakt naturligtvis också stått friare gentemot de starka offentligheterna.³⁶⁹ Den långa kommunalpolitiska samarbetsperioden i en stark offentlighet med tydliga restriktioner hade, får vi anta, den dubbla effekten att både demokratisera högern och att avdemokratisera vänstern.³⁷⁰

Under tjugotalets period av relativ maktlöshet kunde det förekomma att socialdemokrater som varit med ett tag till och med efterlyste den gamla fördemokratiska högerns socialkonservativa engagemang.³⁷¹ Att en sådan återgång inte var möjlig är dock tydligt. En avgörande förändring inträdde förmodligen redan med Stockholms statistiska kontors inrättande 1905. Det tog ytterligare några år, men

1908-09 och framåt kom den politiska debatten i stadsfullmäktige i allt större utsträckning att föras med hjälp av statistiska redogörelser. Det säger sig självt att den typen av representationer hellre lånar sig till en ekonomisk – ”affärsmässig” – argumentation.³⁷² Givetvis innebär detta också en maktförskjutning till kanslierna, eller de politiker som med hjälp av lämpligt avpassade instruktioner visste att utnyttja dem, i takt med att siffermaterialet växte i omfång och komplexitet. Detta fick 1928 högermannen Mårten Granqvist att fordra att de ansvariga politikerna i de verkställande nämnderna skulle ta med de vid den tiden rejält tilltagna utredningarna i sina utlåtanden, på det att de också inför revisionen skulle ansvara för att uppgifterna var korrekta (och därmed tvingas att sätta sig in i dem).³⁷³ Istället för de fantasifulla projektioner som tidigare präglat politiken konstruerades nu ett flitigt använt allmänintresse, som presenterades i två varianter: en avpassad för den regerande riktningen, en för den oppositionella. Den förra bestod i påståendet att ett oppositionellt agerande skulle skada gemensamma och beslutade kommunala intressen, som exempelvis när socialdemokraterna i drätselnämnden förklarade sig vara tvungna att ansluta sig till högerns uppfattningar av omsorg om kommunens ekonomi.³⁷⁴ I den andra varianten handlade det om att demokratiseringen innebär att kommunen i fortsättningen hade ett ansvar för att samtliga invånare skulle skyddas från att orättvist drabbas av politiska beslut.³⁷⁵

Kapitel 9

Bostadspolitiken dominerades 1900-1930 över hela Västeuropa av två frågor. För det första genomdrivandet av nya stadsbyggnadsideal. Det sena 1800-talets täta kvartersstad ersattes av ett mer utspritt stadbyggnadsideal, där trädgårdstaden, egnahemmet, regionalismen och de nya kommunikationsmedlen var viktiga delar. Markpolitiken blev både symbol och verktyg för dessa strävanden. För det andra av tvekande och motsägelsefulla ansatser till ökat offentligt ansvarstagande för bostadsförsörjningen. Den tredjedel av perioden som präglades av första världskriget och dess efterverkningar satte naturligtvis sin prägel på den utvecklingen – men faktiskt också på stadsbyggnadsidealerna.

Historikern Alf Johansson menar sig kunna konstatera att ansträngningarna innan första världskriget verkligen ser ut att ha burit frukt. Sett över hela riket verkar byggandet, efter att innan sekelskiftet på ett katastrofalt sätt ha avstannat, vid det laget ha befunnit sig i en kontinuerlig acceleration.³⁷⁶ Dessvärre var en oproportionerlig del av byggandet ännu större lägenheter, alltför kostsamma för arbetarklassfamiljer. Under perioden innan 1910 ökade därför hyrorna snabbt i Stockholm, vilket indikerade en allvarlig bostadsbrist. Boendetätheten, som i Stockholm hade ökat från 130 personer per 100 eldstäder (rum inkl kök) år 1868, till 140 år 1900, hade 1910 sjunkit tillbaka till 127 personer.³⁷⁷ Det var naturligtvis illa nog, och de kommunala åtgärderna var knappast ens tillräckliga för att kompensera för de bostäder som försvann i de allt intensivare rivningarna av stadens kåkar på innerstadens regleringstomter.

Det enda betydande kommunala engagemanget gällde egnahemmen i Enskede och Bromma – och på samma sätt såg det ut i de övriga större städerna i landet.³⁷⁸ De kommunala ingripandena in-

skränkte sig till rena undantagsåtgärder, och till de åtgärder som kunde motiveras med stadsdisciplinerande skäl, med arbetarklassens integration genom hjälp till självhjälp.³⁷⁹ När så kriget kom, och med det en våldsam inflation, rasade det kommersiella byggandet snabbt ihop, eftersom det till stor del var baserat på småkapital. Produktionen krympte med en tredjedel under krigets första år, fram till 1918 hade det i Stockholm sjunkit från 10 000 lägenheter byggda 1914 till en femtedel, eller 2 000.³⁸⁰ Den bostadskongress som CSA samlade i Stockholm 1916 summerade, menar Johansson, vad den liberala reformrörelsen lärt sig under ett och ett halvt decennium. Kongressens diskussioner ledde 1917 fram till ett subventionsprogram, där staten med ren subvention skulle stå för två niondedelar av kostnaderna vid nybyggnader, under vissa villkor, och kommunerna för ytterligare en niondedel. För ändamålet inrättades Statens byggnadsbyrå, men besluten togs på kommunal nivå. Även om de statliga anslagen var alldeles för små – besluten togs med stor tveksamhet (av en ännu fördemokratisk riksdag) och, menar historikern Thord Strömberg, till ackompanjering av revolutionära stämningar som hotade att sprida sig från öster och söder – fick åtgärderna en viss byggnadsteknisk betydelse.³⁸¹ Som Johan Rådberg betonar var de hus som byggdes med de offentliga stödpengarna fram till 1920 undantagslöst låga hus med högst tre våningar, stadsplanerade antingen som friliggande hus, eller som storgårdskvarter, med betydligt större grönytor än vad som varit regel under de föregående decennierna. För Stockholms del passade det bra att få de första större hyreskvarteren på lantegendomarna byggda under den här perioden.³⁸² Som Eva Jacobsson påpekat var detta också bostadsföreningarnas stora tid, och det kan mycket väl tänkas att resultatet av stödpolitiken blivit än magrare om inte den rörelsen kunnat träda in.³⁸³

Den korta perioden av något som skulle kunna kallas krigskommunalsocialism med offentligt stöd till bostadsbyggandet och från 1917 också hyreskontroll (för nybyggda hus) kom inte att sätta särskilt stor prägel på utvecklingen framgent. Detta är åtminstone vid första anblicken lite förvånande. Efter valen 1920 hade socialdemokraterna både regeringsmakten – visserligen i minoritet – och en vänstermajoritet (48 s och 3 vs av 100) i stadsfullmäktige. Ändå gick avvecklingen av den offentliga interventionen på bostadsmarknaden fortare

i Sverige än i de flesta jämförbara länder.³⁸⁴ Det var uppenbart att ambitionerna skruvats ner. Redan i den motion som ledde fram till 1912 års statliga bostadskommission hade den socialdemokratiske ekonomen Gustaf Steffen framhållit att samhället dels måste ”hindra vissa ekonomiska och materiella förhållanden inom befolkningen att nedsjunka under en viss nivå (detta är minimistandardpolitiken), samt dels däruti att samma organiserade samhällsmakter sträfvat att steg för steg höja dessa lägsta tillåtna standards af lefnads- och arbetsförhållanden inom befolkningen.”³⁸⁵ Han uttryckte därmed den offensiva politik som slagits fast i 1911 års kommunalpolitiska program, och dess ambition att ”från bostadsmarknaden undantära den kapitalistiska produktions-metoden eller motverka dess skadliga följder”.³⁸⁶ Men detta var också en strategi som utarbetats av sekelskiftets vänsterliberaler, av vilka vid tjugotalets början Yngve Larsson omfattade liberalismen (men var anställd som opolitisk tjänsteman vid stadskollegiet) och Carl Lindhagen fram till 1920 var vänstersocialist, och inte återvände till socialdemokratin förrän 1924. Som nämnts var det program för Stockholms stad som socialdemokraterna presenterade 1919 ett steg tillbaka vad radikaliteten beträffar (förmodligen en direkt följd av att Lindhagen inte haft något direkt inflytande över det).

*

Även om socialdemokratin skulle bjuda hårt motstånd både i riksdagen och i stadsfullmäktige vid avvecklingen av både hyresregleringen (1922-24) och det statliga stödet till byggandet (1923-24, med ytterligare debatt om lånefondens permanentande 1924-25, fram till dess avskaffande 1929) är det ändå de åsikter som verkar ha varit gemensamma för socialdemokrater och de borgerliga partierna, som verkar ge den tydligaste bilden av den tidens syn på bostadspolitiken. För det första det faktum att båda sidor verkar ha accepterat den bild av den långsiktiga stadsutvecklingen som Socialstyrelsen redovisade 1920 och 1922, och som gick ut på att stadstillväxten hade avstannat, och städerna till och med skulle kunna tänkas minska i volym framöver.³⁸⁷ Till detta lät man lura sig, säkert dels av de starka

antiurbana stämningarna, dels av ett tillfälligt utflyttningsöverskott för Stockholms del under de sista krigsåren.

För det andra åsikten att egna hem var den överlägsna boendeformen, och att införandet av åttatimmarsdagen motiverade att det statliga stödet från 1921 (året innan hade byggandet nästan helt avstannat på grund av konflikter) helt riktades till dessa.³⁸⁸ Detta innebar naturligtvis att de sämst utsatta lämnades helt åt sidan och så sent som 1925 fanns det bara i de största städerna över 6.000 personer inhysta i olika kommunala asylor.³⁸⁹ Detta gav också bränsle till de förlamande konflikter mellan socialdemokratiska ”kooperativister” och vänsteroppositionen i hyresgäströrelsen, som skulle vara decenniet ut.³⁹⁰ När den liberala bostadspolitiken var fullständigt restaurerad under senare delen av tjugotalet byggdes visserligen en stor mängd smålägenheter, men till hyror som var bland de högsta i Europa.³⁹¹ Det höga hyresläget lär också ha underlättat den nationella bostadskooperationens, HSB:s, expansion, som både gav dess ledning kraft att manövrera ut vänstern i hyresgästföreningen och, vilket Johan Rådberg påpekat, lät den alliera sig med fastighetsägareintressena och de funktionalistiska arkitekterna i tillbakarullandet av de utspridningsinriktade stadsplaneidéerna.³⁹²

*

Den tomträtt som beslutades av riksdagen 1907 hade tre syften - den skulle göra det lättare för mindre bemedlade att bygga egna hem, den skulle låta kommunen inkassera markvärdestegringen och den skulle också underlätta för kommunen att göra framtida omregleringar. Redan i riksdagsdebatten, men framförallt på lokal nivå etablerades dock snart en ytterligare uppgift, nämligen att låta de kommunala myndigheterna i detalj utforma exemplariska bostadsområden, där dessutom, genom att marken ägdes av kommunen, ett viktigt moment av marknadsekonomiskt inflytande kunde undvikas. Tomträätten fick därigenom en social eller samhällsförändrande betydelse: den utgjorde ett moment av tvång (undan ett annat tvång), avsett att etablera en miljö som i sin tur skulle gynna livsstilar och praktiker som på politiska och ideologiska grunder ansågs överlägsna dem som uppstod spontant i en marknadsekonomisk omgivning. Allt

detta utan att därför direkt behöva ingripa mot förgräpliga livsstilar (vilket var det konservativa alternativet). Att dessa ambitioner fanns, och i varierande utsträckning, beroende på ekonomiskt utrymme, också utövades hoppas jag ha kunnat belägga. Tomträätten kom på detta sätt också att definieras mot fientliga inflytanden från olika håll. Den politiska liberalismen dömde ut den som stridande mot grundläggande ekonomiska lagar, en liknande misstro fanns även hos bankkapitalet. Från stadens administration, som ställdes inför en fullständig förändring av regleringsstrategin, kom opposition mot det faktum att tomträätten i praktiken medförde både realkostnader och en omfattande kommunal skuldsättning. Tomträättsinnehavarna utsattes för höga avgifter och reguleringar (som visserligen så småningom undanröjdes av inflationen). Båda typerna av opposition kunde dock hanteras genom att tomträättsens sociala område i Stockholm inskränktes till ett minimum – den skulle, hette det, göras så lik äganderätt som möjligt – vilket å ena sidan innebar att den mötte mindre ideologiskt motstånd, och å andra sidan minimerade dess realkostnader.

*

Tomträätten och trädgårdsförstäderna tog några av de första stegen mot bostadspolitikens socialisering. Den processen fortsatte senare med kommunala eller allmännyttiga bostadsbolag, som i samverkan med kommunalt planmonopol och statliga lånegarantier gjorde bostadsbyggandet nästan helt till en samhällelig, eller om man så vill, social angelägenhet. Kulmen nåddes i mitten på sjuttioalet, sedan dess har det här maskineriet inte bara monterats ner. De stadsformer det gav upphov till har också börjat gröpas ur och och förändras genom privatiseringar, utförsäljningar, nytrafikering av bilfria gårdar och förtätningar (det vill säga, privatisering av allmänt tillgängliga stadsrum). I allt väsentligt är vi tillbaka i den situation som rådde vid förra sekelskiftet och bostadskrisen i storstäderna har permanentats.

Problemen är i grunden desamma: människor trängs ihop och klasser sprids ut, och det ekonomiska systemet innehåller inga

lösningar som inte förvärrar problemen. Om något, hanteras de istället med ökad repression, i form av register, en militariserad poliskår och arméer av olika typer av privatanställda väktare. Den indirekta, mjuka styrning som det tidiga nittionhundratalets stadsplanidéer försökte sätta i verket finns det inte länge rum för (bortsett från ett allmänt tal om ”nolltolerans” mot allehanda störande inslag i stadsbilden).

Tomträppen förknippas idag antingen med cityfastigheter eller med åttiotalets våldsamma avgäldshöjningar för egnahem, som sedan snabbt friköptes (och gentrifierades). Men när den skapades var det som ett verktyg för att bygga inte bara bostäder, inte bara stad, utan ett nytt samhälle. Det finns mycket att säga om de idéer som bar fram den, men värt att bevara är ändå tanken att det går att bryta marknadens makt och forma världen, såväl materiellt som i förhållandena människor emellan, som en tillsammans bestämt att en vill ha den.

Exkurs: när staden var vår fiende

Redan Fredrika Bremer hade på sin tid klagat över rastlöshet och oro i ögonen på invånarna i New York.³⁹³ Den kanske mest kände representanten för antiurbanismen i svensk litteratur var annars Viktor Rydberg (1828-95). I 1870-talsdikten *Prometeus och Ahasverus*³⁹⁴ manar han fram en bild av industristaden som inkarnationen av det ”människobrännings larm” han i dikten *Drömliv* från samma tid ställde mot den friare och mer naturenliga lantligheten.³⁹⁵ Rydberg kom sedermera att anföras som en föregångare bland antiurbanister över hela det politiska fältet. Denna antiurbanism är i hög grad glömd idag, och det finns anledning att påminna om hur mäktig den en gång var. Jag ska i denna exkurs kort ge några illustrationer ur en något senare generation, med i övrigt vitt skilda politiska positioner från socialdemokrati till agrarkonservatism.³⁹⁶ Om man bara är intresserad av stadsplanering kan man tryggt hoppa över den, men jag ville ge en aning ändå om de idéer som var i svang vid den här tiden. De tre personer jag valt utmärks av att de visserligen ägnade sina liv åt helt olika yrken - en diktare, en läkare, en universitetsprofessor, alla dock livligt politiskt aktiva - men alla hörde hemma i de fria yrken, inom den kår av experter som ännu inte integrerats i statsapparaten och därför var delvis politiskt hemlösa, men desto aktivare i konstruktionen av den nya föreställda gemenskapen.³⁹⁷ Kort sagt, personer som rekryterats till det sociala fältets expertkår.

FORSSLUND

Den förste av dem, vänsterifrån sett, är grosshandlarsonen Karl-Er-

ik Forsslund (1872-1941), grundare av Brunnsviks folkhögskola, författare, lärare, journalist och amatöreolog. Efter sin filosofie licentiatexamen i Uppsala 1897, med konst- och litteraturhistoria som huvudämne, ägnade han ett enligt uppgift bohemiskt år åt Albert Engströms tidskrift *Strix*. Han gifte sig sedan med grosshandlardottern Sofia ("Fejan") Öhman och slog sig 1898 ner på en bergsmansgård utanför Ludvika, godhetsfullt upplåten av svärfar. Grosshandlare Öhman lämnade också bidrag till Folkets hus i Ludvika, där Brunnsviks folkhögskola bedrev sin verksamhet de första åren.³⁹⁸ Forsslund hade redan 1896 debuterat med prosasamlingen *Skog* och försörjde sig som författare under större delen av sitt liv, bortsett från perioden 1907-1912 när han var rektor för folkhögskolan. På Bernhard Erikssons uppmaning kandiderade han 1902 som socialdemokrat till riksdagens andra kammare, men blev inte vald. Diktsamlingen *Arbetare* från 1902 var länge bland de mest utlånade på folketshusbiblioteken och han medarbetade i Per Albin Hanssons tidskrift *Fram*. För den skull var han inte marxist, inte ens av den uttunnade form som var vanlig inom tidens socialdemokrati. Till hans belagda inspirationskällor hörde en så blandad församling som Herbert Spencer, William Morris, Henry David Thoreau och Ernst Haeckel (vilken han även översatte till svenska), samt konst- och familjedebattören Ellen Key, konstnären Gustaf Ankarcrona och arkitekten John Åkerlund. En nära anslutning till både anglosachsisk utopism och tysk hembygdsskydds rörelse gav hans socialistiska åskådning - så länge den nu varade - egenartade drag.³⁹⁹

Genombrottet kom med den självbiografiska romanen *Storgården* (1900). I dess andra avsnitt introduceras hans antiurbanism. Han demonstrerar tydligt den oro som framkallas av mängden av förnimelser, och som den tyske sociologen Georg Simmel i sin berömda essä *Storstäderna och det andliga livet* 1903 skulle karakterisera som en "intensifiering av nervlivet".⁴⁰⁰ I massans ensamhet tappar storstadsbon bort sig i myllret av människor:

Jag går där i vimlet i oro och ångest och vet ej hvi denna oro skälfer i mig, ej varifrån denna ångest kommer. Då hör jag ett sus öfver mitt hufvud - jag känner något stort, tungt, mörkt falla öfver mig från

höjden. Jag går som insvept i en svart sky mitt i det brokiga myllret. Jag irrar husvill, okänd, en främling utan hem och utan mål mitt ibland de brådskande, krälände stadsmyrorna.⁴⁰¹

Följden av denna uttalat moderna upplevelse är jagets fragmentering, att personligheten inte går att hålla samman:

Jag känner alla dessa andra nöta sig mot mig, för hvarje gång fastnar en bit af dem på mig, till sist blir jag bara en mosaik af slika småbitar som ursprungligen tillhört andra. Och själf har jag väl på samma sätt splittrats i smådelar som klibbat sig fast vid andra, en här, en där.⁴⁰²

Men det är inte bara människorna som är fientliga; hela den byggda miljön i sin konstgjorde uppenbarelse, sin livlösa uppdradning, konstrueras i texten tillsammans med modernitetens hedonism och egoism⁴⁰³ till ett dödligt odjur, i Viktor Rydbergs efterföljd en jättelik spindel.⁴⁰⁴ Odjuret markerar kulturell nedgång och katastrof, ett återvändande till naturen. Men inte den idylliska pastoralen utan den vilda farliga naturen; så är det inte heller från den omvårdande modern den lånar drag, utan från en sexuellt initiativtagande, utmanande kvinna:

Det är glittrande droppar af svett, hvilka prässas ut genom hennes hud, där hon vrider sig i slö vällust under mörkrets våldsamma omfamning. Det är heta droppar af de giftiga vätskor, hvilka fylla den stora svarta spindelns inre - de lysa och locka, från alla håll komma fjärilar och bin flygande, de tro att dropparna äro honung, men de äro gift som rusar och bedöfvar; och så sitta de kräken där förlamade och slå ned med vingarna och trassla in sig alltmer och mer i nätet - detta nät af oräkneliga glänsande silfvertrådar, som den stora svarta spindeln spinner runt omkring sig, allt vidare och vidare.⁴⁰⁵

Ett tredje tema är den rasande individualismen, hur stadens människor som likar ställts att kämpa mot varandra i en kamp för tillvaron, i en omgivning där kulturell förankring och, framförallt, besuttenhet inget betyder:

Här finns icke lugnet, icke kärleken, icke helheten. Här är allt styckat, splittrat, halft. Här är hvarje människa endast en liten skruf i den stora maskinen, kan endast utveckla en enda liten sida af den stora, härliga organismen människa. Här komma skrikande vindar från alla väderstreck och draga oss hit och draga oss dit och vilja inbilla oss att vi äro som de, att vi kunna lefva ett jäktande kamplif, ett hetsat kapplöpninglif, ett kringstrykarlif som ej är fäst vid något, ej älskar sig in i något, ej eger något.⁴⁰⁶

Liksom Rydberg utgjuter sig Forsslund gärna över arbetarkvarterens elände, ”denna sammangyttring, denna myrstacksträngsel, denna sillpackning med påföljande slagsmål och hat och elände och skämd luft”.⁴⁰⁷ Men lika fast naglar han vid den andra polen i det klasskluvna samhället, ”det råa massföraktets, det vämjeliga själfkära snobbföraktets hvassa piggar”,⁴⁰⁸ liksom alla den globalt expanderande kapitalismens urbana attiraljer; parker, promenader, idrott och velocipeder, skyskrapor och hyreshus; allt, menar han, blott onödiga och onyttiga påhitt.⁴⁰⁹ Detta markerar att hans analys av storstaden är just antimodern, och står i motsatsställning till den tidens allt starkare polarisering efter klasspolitiska linjer.

I stället vänder han sig till den pastorala motpolen, hemmet, den lyckliga endräkten:

Det är ej i strid och hat och oro vi skola söka lifvet och oss själfva, jag ser det nu. Det är i det stora ljusa lugnet, i alla krafters glada samverkan, enhet, jämvikt. I en ensam gård på landet, insvept i solig stillhet - icke i stadens råa, bittra ofrid.⁴¹⁰

Att äga det hem man levde i skulle ge var och en möjlighet att utveckla sin individualitet och äkta konstnärlighet - till skillnad från vad stadens massframställning kunde åstadkomma. Där kunde man vila och komma åter till livet och inte minst kunde man på ett effektivt sätt skilja människorna åt och på det sätt han föredrog lösa den könskonflikt som skymtade i spindelliknelsen:

Gif hvarje man den kvinna, som är hans lifshalvas motsvarande hälft - gif så hvarje par ett eget hem, ett slott, en gård, en stuga,

alltefter deras väsen och behof af utrymme och makt att fylla en större eller mindre rymd med lif och skönhet.⁴¹¹

Dessa skuggor skymtar hela tiden i den idyll han bygger upp. Ett element i Forsslunds samhällsuppfattning är, som idéhistorikern Bosse Sundin framhåller, en aggressiv individualitet med antisociala drag, som revolterar mot det han upplever som det moderna masssamhällets falska och alla skillnader utsuddande individualism, och som har drag av det övermänniskoideal som tillskrivits filosofen Friedrich Nietzsche.⁴¹² Än så länge stod bara två bilder mot varandra: den förjagande, onda storstaden och den livsbejakande pastoralen. Men hur gå från det ena till det andra? I *Storgården* löste han problemet på ett förtvivlat, antisocialt sätt:

Och jag drömmer om den tid, då min själ blifvit fullvuxen och min styrka nått sin fulla middagshöjd; då skall jag samla ihop alla skogens djur, alla bärgens jättar och vildmarkernas fröbrytare till en oöfverskådlig, oöfvervinnerlig krigshär och vandra ut i spetsen för den och rifva ner alla gamla fångelser, de må heta storstadshus och hyreskaserner eller kyrkor och kloster!⁴¹³

Nästa stora episka verk, den likaså självbiografiska dubbelromanen *Göran Delling* (1906) hade han försett med en mer komplicerad struktur. Han lät här storstadsfientligheten representeras av huvudpersonens morfar Jan-Erik, ”Gubben” kallad. Det gav honom möjlighet att än mer ta ut svängarna och nu lät han det moderna kulturförfallet - ”slims” i Gubbens vokabulär - inrymma även det stundande demokratiska genombrottet:

Slims - det är allmän rösträtt, blandad publik, skämd luft av orena kroppars utdunstning och av billig förfalskad parfym; dålig gottköpslyks, halvbildning ur tidningar och häftesromaner, förvrängda och missförstådda utlänska ord.⁴¹⁴

Även om Forsslund låter huvudpersonen presentera en genomtänkt vision av hur modernitetens avarter ska kunna undvikas, som motvikt till Gubbens dystopi, är det tydligt att han delvis också själv ansluter sig till farhågorna ovan. Detta framgår klart i det avsnitt av romanens

andra del som behandlar den första delens olösta motsättning: hur ska moderniteten vridas på rätt spår utan att medlen gör situationen värre?

Han drömmer fortsättning på den gamla eddadyrkarens fantasi. Han tycker sig ha jämnat det stora menagerit med jorden, slagit ihjäl vakterna och låtit de instängda slaverna sprida sig fria över jorden. Men då ser han en upprörande syn: de lössläppta härjar och plundrar, människorna råkar i strid med dem överallt och förvildas själva. Jorden rullar med ens hundratals år tillbaka, mänskligheten blir barn igen och har att vandra om samma väg som den redan tillryggalagt.⁴¹⁵

Det går alltså inte att släppa slaverna lösa utan vidare. Det ordningens samhälle, enhetsriket, som han frammanar ska, och här ansluter han sig till den liberala komformismen, cementeras i särskilda livsformer; det ska centreras runt hemmen, runt enfamiljshus utan möjlighet till insyn och på självägd mark med lummig trädgård.⁴¹⁶ En civil religion med inslag av konst, musik och astronomi - allt utlokaliserat från städerna - ska ersätta de gudar ingen längre tror på och var och en ska vara garanterad att få njuta frukterna av sitt eget arbete.⁴¹⁷ Men mitt i det sociala dröjer starka antisociala drag kvar. I ett sådant samhälle som han tänker sig det, måste den offentlighet som moderniteten så sakta hade börjat värka fram vara väl reglerad:

Men dessa otaliga föreningar och sammanträden kan själva bli en fara. De kan splittra och söndra i stället för att ena. De skulle upplösas alla - och sammanslås till en enda. Till enhetsriket! Där förvärkligas af sig själft ock i samklang med vartannat allt som nu lösryckt ock kringstrött för väder och vind står skrivet på de skilda ordnarnas ock sällskapens fanor.⁴¹⁸

Denna ordningssträvan präglar också hans kanske mest kända insats för socialdemokratien, kampdikten Den 4 augusti 1909 som publicerades på *Social-Demokratens* första sida dagen efter storstrejkens utbrott. Diktens tema är inte kampen som sådan utan tvärtom det lugn som präglade staden, i bjärt kontrast mot de farhågor för pöbelvälde som luftats från borgerligt håll. I den overksamma stadens

stillhet fick storstaden ett försonande drag, för första och enda gången hos Forsslund.⁴¹⁹ Hos Forsslund var en bra stad en död stad. Ordningensivern nådde sin logiska konsekvens när han några år senare angrep August Strindberg och utträdde ur socialdemokratien.⁴²⁰ En tid efteråt gjorde han offentligt upp med sin socialdemokratiska bakgrund, i en hyllningsdikt till den svenska frivilligstyrkan på den vita sidan i finska inbördeskriget.⁴²¹ I den samtida *Tre tidsdikter* tog han avstånd från den arbetarrörelse som iallafall vågat visa en begränsad klassolidaritet med de finska kamraterna:

Det finns inget heligt för er.
Ni trampa med råa fötter
vår folksjäls friskaste rötter -
och stammen tynar och blomman vissnar ner.
Ni vill så ha det, och snart ha ni makten.
Snart blir det orkestern själv, som slår
taktan, en så, en si -
det tör väl bli en grann symfoni!⁴²²

I dessa rader skymtar ett nytt drag, hur antimodernismen och ordningssträvan fått tydliga drag av etnifiering. Detta hängde samman med den hembygdsjournalistik han hade inlett några år tidigare. Han verkade ha gett upp tanken på att stoppa moderniteten och istället påbörjat ett projekt som tycktes gå ut på att begränsa dess geografiska utbredning. En enorm hembygdslitteratur flöt de följande decennierna ur hans penna, inriktad på ett fåtal grundläggande frågeställningar: hur gick det till när moderniteten trängde in i det här samhället, vad försvann, vad blev kvar, vad kom istället?

I boken *Hembygdsvård II* (1914) menade han att moderniteten - ”storstadskulturens, storindustrin och de modärna snabba samfärdsmedlens tid” - hade fått ett för snabbt förlopp i Sverige, en brådska som hade lett till ett okritiskt anammande av kulturfrämmande element.⁴²³ Helt konsistent i sin analys var han dock inte, då han samtidigt å andra sidan förklarade det snabba förloppet med en kär käpphäst, ”vår flathet för främlingar och iver att efterhärma allt utländskt”.⁴²⁴ Det är tydligt att han här hämtat inspiration från den tyska hembygdsskydds rörelsen.⁴²⁵ Bo Sundin har också jämfört Forsslunds analyser med dem som producerades av samtida proto-

fascistiska rörelser i Tyskland, dock med den reservationen att rent rasistiska inslag saknades hos Forsslund.⁴²⁶ På samma sätt som tidigare i fallet med hans militanta stadsfientlighet lät han även här de olika uppfattningarna, i deras mest extrema tappningar, mötas i en tänkt diskussion.⁴²⁷ Han lät först industrialisten, så modernisten, kosmopoliten, nationalisten, den pragmatiska hembygdsivraren och samhällsreformatorn komma till tals i tur och ordning. Först därefter tog Forsslund själv till orda. Modernitetens värsta drag var nu inte längre den stora staden i sig själv, utan den rumsliga rörligheten, det faktum att människor flyttar både inom och mellan länderna, vilket hotar att upplösa gamla livsmönster:

Efter oss kom ett nytt led, delvis våra yngre syskon, men delvis nyinflyttade familjers ungdom. Och efter några år av dans och lek skingrades den skaran lika fullständigt som vår. Den nästa, den som nu just växt upp - den är av annan ras, idel nytt folk, nästan utan undantag invandrat från främmande bygder, utan rot i våra bärg och hagar. Det är en sällsam och våldsam upplösningssprocess. Lager efter lager av den gamla bäragslagsmarmorn, urkalken - löses upp av tidens molndigra kolsyremättade luft och slammas bort av alla rusande, skummande och kokande rännilar.⁴²⁸

Denna främlingskräck kom i fortsättningen att spela en större roll för honom än antiurbanismen. Rörligheten hade också, kunde han konstatera, en benägenhet att svepa med sig alla klasser, varför hans ordningssträvan inte heller längre koncentrerades på de lägre klasserna:

En bridgespelande gammal major, en onestepdansande löjtnant, en tennisspelande ung dam ur trognaste högerkretsar - de äro alla fosterlandsförrädare i lika hög grad som en ungsocialistisk antimilitaristagator.⁴²⁹

Som ett försöka att fånga en kultur i flykten framstår också hans väldiga hembygdsjournalistiska verk *Med Dalälven från källorna till havet*, som kom ut i 27 tjocka och rikt illustrerade band mellan 1919 och 1937 och ändå inte på långa vägar hann avslutas. Med tiden kom hans rädsla för det främmande och utländska även (i motsats till vad

Sundin säger) att uppta entydigt rasistiska element. I en intervju i *Dagens Nyheter* sommaren 1930 uttryckte han sig på följande sätt om den funktionalistiska arkitekturen:

Denna nya kultur inom byggnadskonsten är väl också som ett slags motsvarighet till negermusiken inom musik och dans. Funkis - det är frusen negermusik, och om jag skulle skapa ett epitet för denna importerade så kallade odling, skulle jag vilja kalla den för uthemsk.⁴³⁰

Han upprepade karakteristiken samma höst i en debatt i *Konsumentbladet*.⁴³¹ I sina diktsamlingar under trettioalet använde han även liknande uttryck som ”niggerdansen”⁴³² och ”niggerschlager”.⁴³³ Därmed hade hans antimoderna strategi definitivt tagit steget över från liberalt demokratisk social reglering till antisocial destruktivitet.

WALLIS

Läkaren och den liberale riksdagsmannen Curt Wallis (1845-1922) tillryggalade samma sträcka på betydligt kortare tid. Ändå var hans inställning till moderniteten betydligt mer försonlig. Han visade att börja med inga spår av stadsfientlighet. Tvärtom, menade han, var tidens ”allt mera tydligt framträdande begär att samla människorna i stora, tätt sammanbyggda centra” utan tvivel ”baseradt på nutidens både timliga och andliga behov”.⁴³⁴ Han var, i enlighet med sin liberala övertygelse, tveklös förespråkare av könens jämställdhet och det samskolesystem som användes i USA⁴³⁵, liksom av att också de sociala klasserna skulle genomlöpa utbildningen sida vid sida.⁴³⁶ I rösträttsfrågan skulle han 1907 tillsammans med den så kallade ”grupp Lindhagen” förena sig med socialdemokraterna gentemot Staafs restriktiva kompromisslinje.⁴³⁷ Han var med andra ord en uttalad blandningsförespråkare, även om han demonstrerade en svaghet för hur amerikanska villastädernas utbredning kunde garantera ett större mått av avskildhet.⁴³⁸

Hans stadsfientlighet hade sin upprinnelse på helt annat håll, i de upprörda rapporter som vid sekelskiftet nådde den brittiska allmänheten om de militära svårigheterna i kriget mot Sydafrikas boer, vilka

ansågs bero på att de brittiska unga männen förstörts av stadslivet. I ett anförande 1901 förklarade han att orosmolnen kunde förväntas driva in även över det svenska folket. Det var helt nödvändigt, menade han, att ”öka detta folks ekonomiska bärkraft” på alla möjliga sätt, just i det här fallet med hjälp av socialförsäkringar.⁴³⁹ Han la också stor vikt vid att bekämpa ”dryckenskapslasten”, eftersom

den undergräfvat ett folks både fysiska och moraliska krafter, och det torde hända, att det svenska folket i detta århundrade kommer att behöva så mycket som möjligt af sedlig och kroppslig kraft för att möta hotande faror.⁴⁴⁰

Wallis vilade alltså tryggt inom det framväxande regleringssättets sociala logik. Staden var mot den här bakgrunden en styggelse inte för att den framkallade och koncentrerade modernitet utan tvärtom för att den fungerade för dåligt; den sinkade och i förlängningen skulle den hota den modernisering han ansåg vara nödvändig. Wallis utvecklade det här ämnet för första gången våren 1908, i en riksdagsdebatt om förkortning av arbetstiden. Han återopade sig på den nya vetenskapens senaste rön, ”den moderna sociala biologien”, och förklarade

att storstaden är en hemsk företeelse, hemsk genom sin oerhörda degenerationsprocess, hemsk genom den progressiva karaktär den har, och hemsk genom sin förstörande inverkan på hela folkstammens hälsa.⁴⁴¹

Dels dog alltför många alltför unga. Särskilt oroade han sig för överdödligheten bland män i de verksamma åldrarna - orsakad av ”venerismen, alkoholismen och den deraf följande ökade dödligheten i tuberkolos” - och bland små barn, orsakad, ansåg han, både av bristande omvårdnad och biologisk degenerering. Därmed förlorades inte bara stadsbor utan även de till staden invandrade landsbygdsborna, som han liksom Forsslund och många andra ansåg vara ”det bästa folkaterialet i landet”.⁴⁴²

Dels föddes för få. Det temat utvecklade han vidare i juni 1910, i ett inlägg i en debatt om legaliseringen av sexualupplysning. Han

vände sig mot vanan att av ekonomiska skäl nöja sig med två barn per familj, något som även oavsett storstadsmortaliteten skulle leda till folkminskning. Den minskande befolkningen skulle i sin tur möjliggöra invandring, något Wallis av två skäl vände sig mot; dels eftersom invandrarna oftast var industriarbetare, och därmed av sämre kvalitet än de bönder och småbrukare de ersatte. Dels eftersom de förmodligen skulle tillhöra folkslag som han ansåg vara sämre än det svenska:

När man står inför sådana konsekvenser och icke är af den åskådningen, att vår kultur i framtiden skall bestå i att uppfostra ryssar, hvilket redan blifvit sagdt till oss af en nymalthusian, då må man väl säga, att svenska folkets befolkningsfråga är i eminentaste grad dess lifsfråga.⁴⁴³

Denna rasförsämring skulle i sin tur få förskräckliga konsekvenser:

Det betyder, att vi hvita kulturfolk en gång i framtiden skola bli mindervärdiga såsom konkurrenter om världsherraväldet.⁴⁴⁴

Strax innan första världskriget förklarade han i boken *Folkens framtid. Befolkningsfrågan från kulturella och politiska synpunkter. Fransmän-tyskar-ryssar* (1914) att de båda stora västeuropeiska folken på ett oroande sätt av olika skäl minskade sin numerär. För fransmännen del handlade det om bekvämlighet - resonemanget spetsades till så att han i den minskade nativiteten emotsåg ett kulturellt förfall med förslöade föräldrar och bortklemade barn.⁴⁴⁵ Ett utslag av detta var, menade han, kvinnofrigörelsen.⁴⁴⁶ I det tyska fallet var boven i dramat fortfarande storstäderna, framför allt Berlin med dess oändliga rader av hyreskaserner och den skörlevnad som förekom däri.⁴⁴⁷

Dessa åsikter innebar inte att Wallis lämnat liberalismen och den positiva inställningen till moderniteten för en renodlat konservativ åskådning, även om han inlemmade såna element. Han den största förståelse för önskan att skaffa sig bättre materiella existensbetingelser, även om det orsakade en minskning av nativiteten. Inte heller hade han något emot den industriella utveckling som ledde till storstadstillväxt - även om han ville se en decentralisering. Han tänk-

te sig istället ett nytt samhällskontrakt, som inbegrep livsformer där folken åtog sig att istället för två barn per familj fostra tre eller fyra. På så vis lät han de liberala och de antisociala strategierna förenas:

Om det lämpligaste barnsystemet kan debatteras. Men man kan icke ett ögonblick draga i tvivelsmål att ariernas utplåning vore den största olycka, som ännu drabbat människosläktet, ty vad som sedan återstår, kineser, hinduer, negrer, malayer, indianer, papuas, buschmän [sic], hottentotter m. m. är från kultursynpunkt sett ”inferiore Rassen”⁴⁴⁸.

WOHLIN

Statistikern, ekonomen och politikern Nils Wohlin (1881-1946) liknar på många sätt Wallis.⁴⁴⁹ Liksom denne uppfattade han det ”historiskt naturliga och nödvändiga” i industrialisering och urbanisering.⁴⁵⁰ underströk det nödvändiga i att öka ekonomins effektivitet⁴⁵¹ och genomförde själv en rad statistiska undersökningar av hur arbetsintensiteten utvecklades inom olika områden.⁴⁵² Hans ekonomiska modernism kombinerades dock med en stark kulturkonservatism. Industrin var nödvändig om landet skulle stå sig i den internationella konkurrensen, framhöll han, men dess kulturella inflytande måste begränsas.⁴⁵³

Förr, då de stora nationerna stodo vid skiljevägen, sökte ekonomerna svar på frågan: agrarstat eller industristat? Nu strides ej mera härom, ty lösningen är: agrarstat och industristat.⁴⁵⁴

Problemet var att moderniteten bredde ut sig även över landsbygden, och löste upp kulturella former som Wohlin gärna ville bevara. Liksom Wallis fruktade han den sjunkande nativiteten, vilken han i en studie över dess utveckling på Gotland förknippade med kulturell nedgång:

Trögheten och bekvämligheten i folklynnet - såsom ofvan framhållits troligen föga framträdande hos urfädren - var sålunda oförnek-

ligen en orsak till fruktsamhetens tillbakagång. Detta är emellertid blott den ena sidan av kausalsammanhanget. Viktigare är här att bemärka den andra. Böjelsen för barnantalets inskränkning har i sin tur återverkat på folklynnet och bidragit till handlingskraftens och företagarehågens ytterligare förslappande. Här möter oss ”tvåbarnssystemets” andra stora fara.⁴⁵⁵

Det var, ansåg han nu, inte de ekonomiska och rättsliga förändringarna, vilka han noga utrett i sin doktorsavhandling,⁴⁵⁶ utan de ”psykologiska” influenserna, närmare bestämt ”penningeåskådningarna” som drog människorna från jorden.⁴⁵⁷ Det hjälpte inte på något sätt att återvändande amerikaemigranter förde med sig nytt kapital och färska kunskaper, eftersom:

hela den amerikanska kultur och åskådningsvärld, som ifrågavarande immigranter representera, står i skarpaste motsatsförhållande till den gamla svenska bondeklassens, ja, just representerar den tidsströmning, som undergräfvat denna sistnämnda.⁴⁵⁸

Staden hade en underordnad roll i denna idévärld. Det var inte staden i sig han fruktade, istället använde han den som metafor för de mer övergripande samhällsförändringar som han ville åt. Den symboliserade förfall, såväl människorna och deras familjer⁴⁵⁹ som kulturen i stort var i fara.⁴⁶⁰ Särskilt hotades den rasenhet och det speciella ”folklynne” som han ansåg utmärka svenskarna.⁴⁶¹ Inte minst illa ansåg han det vara att myndigheterna la ner mer omsorg på det enligt hans mening ”för nationens framtida livskraft mindre värdefulla folkmaterial” som stadsborna utgjorde, än för att lindra nöden på landsbygden.⁴⁶² Det var hans bestämda åsikt att nationens väl och ve hängde på klassen av självägande bönder (och torpare).⁴⁶³ Bara hos dem fann han ett bålverk mot modernitetens kulturella konsekvenser:

Rikemannen är fångslad av smak och seder från kontinentens storstäder, industriarbetarens sinne är fyllt av internationella drömmar. Bonden däremot har i alla tider varit en vårdare av det nationella, i detta ords betydelse av det inhemska. Därför måste all kon-

servativ kulturpolitik i första rummet inriktas på lantbefolkningens skyddande och stärkande.⁴⁶⁴

Städerna och de urbana klasserna var alltså farliga i första hand för att de var de främsta mottagarna av utländsk kultur (i bredaste mening). Wohlin var motståndare till all sådan, även vurm för utländsk (tysk) nationalism.⁴⁶⁵ I andra hand för att importen ledde till att stadsborna levde sina liv på ett olämpligt och skadligt sätt. Eftersom städerna var en ekonomisk oundgänglighet - den ekonomiska moderniserings nödvändighet hade som sagt en trogen vän i Wohlin - måste alla krafter inriktas på att stänga ute det främmande:

Det är just kulturförsvaret, att bekämpa utländska försök att slå under sig press, biografier och andra medel för folkopinionens påverkan, att stävja propagandan i böcker och broschyrer för skadliga utländska idéer, att skydda näringslivet för det utländska storkapitalet, att kasta ut över gränserna revolutionsagenterna och deras koffertar samt att - för att gå till det positiva - väcka vårt folks känsla för sina hembygdsvärden.⁴⁶⁶

Noter

- 1 Bullock & Read s 4-9.
- 2 Pooley s 337.
- 3 Rabinow s 76-86, Benevolo s 169ff.
- 4 Harvey 1985 s 107, medan parkerna öppnades för reglerad klassblandning blev kyrkogårdarna vid den här tiden platser för kult av minnet, med utmärkta gravar, Prendergast s 76.
- 5 Prendergaast s 8ff, 14ff, Benevolo s 176.
- 6 Harvey 1985 s 204, Prendergast s 143, 146.
- 7 Att omvandlingen av Paris utgjorde den helt dominerande förebilden är klarlagt, Selling 1970 s 47.
- 8 Selling 1970 s 10.
- 9 Benevolo s 169, Hall 1984 s 121f, Selling 1970 s 52, Harvey 1985 s 87.
- 10 Lindberg s 179, 380.
- 11 Selling 1970 s 30, Lindberg s 124, 381, 398ff, Larsson 1967 s 303. Även Haussman mötte en koalition av vänster och höger i det diktaturen underställda parlamentet, men den oppositionen var förhållandevis betydligt svagare.
- 12 Lindberg s 247.
- 13 Lindberg s 287, valet ägde rum i januari och var ett fyllnadsväl. Om Hedin, se Olsson Hort 1993.
- 14 Benevolo s 164ff.
- 15 Lindberg s 416ff, 444ff, Johansson 1987 s 148ff, 309ff, Jacobsson kap 3.
- 16 Harvey 1985 s 86.
- 17 Walkowitz s 17.
- 18 Franzén 1992 s 60f.

- 19 Benevolo s 200, Selling s 11.
 20 SOU 1945:63 s 19.
 21 Bullock & Read s 179ff.
 22 En samlad redogörelse för den tyska markfrågan finns i Bullock & Read s 155-184.
 23 Bullock & Read s 534.
 24 Se Deland 1997b.
 25 Jacobsson.
 26 Aalen s 36f, 45ff.
 27 Buder s 72, Hardy s 38.
 28 Aalen s 33ff.
 29 Beevers s 38f, Buder s 36, 41ff, 56ff.
 30 Hardy s 30ff.
 31 Buder s 39ff, 57ff.
 32 Buder s 3.
 33 Beevers s 37ff, Hardy s 16ff.
 34 Fishman 1977 s 56, Beevers s 46.
 35 London 1898, i senare, något reviderade upplagor, *Garden Cities of To-Morrow*. Innan boken kom i tryck hade författaren, berättas det, i flera år rest runt i England och föreläst till ljusbilder om sina att börja med ganska hafsigt hopsamlade idéer. Säkert var det under den tiden de fick sin självklara pedagogiska form – och sin moraliska ton. Bergman 1984 s 93. I 1800-talets stadsplanering är det England och Frankrike som gäller. Se om reglering Benevolo s 85ff, om utopier Bergman 1980 för korta översikter.
 36 Howard s 42ff.
 37 Stadens finansiering behandlas i kapitlen 2-5, Howard s 58-88, där Howard med stor detaljrikedom också redovisar uträkningar för ett tänkt exempel. Eftersom man byggde på jungfrulig mark skulle det också vara möjligt att använda rationellare byggmetoder och planeringsmetoder och, inte minst, undvika skapandet av de kostsamma "surroundings which make the intervention of the police so frequently necessary", Howard s 88.
 38 Henry George (1839-1897) presenterade sina tankar i boken *Progress and Poverty*, 1879, till svenska som *Framåtskridandet och fattigdomen*, 1884. Han var borgmästarkandidat i New York för Förenade Arbetarpartiet 1886. Se Deland 1997b.

- 39 Howard s 136, Bergman 1984 s 116.
 40 Howard s 91.
 41 Howard s 90ff.
 42 Den publicerades enligt Howards egen not (2, s 125) i *National Evils and Practical Remedies*, ungefär 1849.
 43 Howard kap 1 och 2.
 44 Bergman 1984, not III:87, s 309, Rådberg 1988 s 122f.
 45 Howard s 140-146.
 46 Den upptäckt som ofta, men felaktigt, tillskrivs Howard, nämligen att varken ekonomiska eller tekniska skäl talar till fördel för hög täthet i stadsbyggnaden, härstammar emellertid från Raymond Unwin, en av arkitekterna bakom de båda trädgårdsstäder som Howard var med om att ta initiativ till. De låga husen och vackra trädgårdarna i Letchworth och Welwyn var utmärkta argument i reklamen, (Bergman 1984 s 90) men detta var bara en av de fördelar som kunde vinnas genom det låga markpriset. Unwins bok *Nothing Gained by Overcrowding* utkom i London 1912. Creese, kap 13 och 14, Paulsson 1970 s 60f.
 47 En typisk formulering är: "This plan, or, if the reader be pleased so to term it, this absence of plan, avoids the dangers of stagnation or dead level, and, through encouraging individual initiative, permits of the fullest co-operation, while the increased rents which follows from this form of co-operation are common or municipal property, and by far the larger part of them are expended in permanent improvements", Howard s 56.
 48 Howard s 136, "deplorable".
 49 Howard s 147-150.
 50 Bergman 1984 not III:16, s 302. Det kan vara skäl att citera Howards egna ord om vad den stora uppgiften egentligen innebar: "to build home-towns for slum cities; to plant gardens for crowded courts, to construct beautiful water-ways in flooded valleys, to establish a scientific system of distribution to take the place of a chaos, a just system of land tenure for one representing the selfishness which we hope is passing away; to found pensions with liberty for our aged poor, now imprisoned in workhouses; to banish despair and awaken hope in the breasts of those who have fallen; to silence the harsh voice of anger, and to awake the soft notes of brother-

liness and goodwill; to place in strong hands implements of peace and construction, so that implements of war and destruction may drop uselessly down.”

51 Fishman s 58ff, nästan omedelbart ställs den sociala staden mot medelklassprojektet att bygga vackra hem, drömmen om att det goda stadslivet åtminstone för några är möjligt att köpa. Vilket ju är något helt annat än att politiskt arbeta för att det ska kunna omfattas av alla. En stor del av inflyttarna redan till Letchworth kom ur medelklassen eller den övre medelklassen, Bergman 1984, not II:24, s 283.

52 *Social Tidskrift* 1903:2 s 48ff.

53 *Social Tidskrift* 1905:1 s 2, kursiverat i original.

54 *Social Tidskrift* 1905:1 s 2, det senare citatet kursiverat i original.

55 *Social Tidskrift* 1905:1 s 1.

56 *Social Tidskrift* 1905:1 s 7, kursiverat i original.

57 *Social Tidskrift* 1905:12 s 318.

58 *Social Tidskrift* 1910:10 s 451. Denna artikel refererar originellt nog även en push-tes i stadstillväxtfrågan, genom läkaren Franz Oppenheimer: ”Han betonade att hur förfärliga än förhållandena äro i storstäderna, där lungsoten härjar bland de vuxna och som-mardiarén bland barnen i de osunda bostäderna, så är det dock vida värre på landet, där arbetarna leva i ”svinstior”, som kejsaren träf-fande yttrat. Det är dessa förhållanden, som driva lantbefolkningen in i städerna och frambringa dess fördärliga tomtspekulationer. Den sociala reformen måste börja med de stora godsens styckande.”, s 452, den sista meningen kursiverad i original.

59 Buder s 135ff.

60 Bullock/Read s 158.

61 Buder s 100.

62 Creese s 312, Buder s 130ff, Fehl s 91.

63 Buder s 138, Bullock/Read s 361, 371, Gaudin 56ff.

64 Schaffer 1982 s 34.

65 Schaffer 1982 s 60f. Lustigt nog med tanke på den geogistiska anknytningen finansierades stora delar RPAA:s verksamhet av en mångmiljonär som tjänat sin förmögenhet på markspekulation i New York; Schaffer 1992 s 130.

66 Fishman 1977 s 125ff.

67 Freestone s 111.

68 Creese s 313.

69 Buder s 139.

70 Watanabe s 72f, 76f, 84.

71 Rådberg 1994.

72 Bergman 1984 s 302 not 16.

73 Forsslund 1906 II s 170.

74 Paulsson 1991 s 48f.

75 *Social Tidskrift* 1904:4, cit i Karlsson s 50.

76 Stockholms stadsfullmäktige (SSF) Motion 17 1905 s 3.

77 *Social Tidskrift* 1903:10 s 295.

78 *Svenska Folket* 24/8 1907.

79 *Nationalkuriren* 16/8 1907.

80 Forsslund 1906 II s 211f.

81 Som James Silk Buckingham's *National Evils and Practical Remedies and the Plan for a Model Town* (1849), Wilhelm Riehls *Die Familie* (1854) och Benjamin Ward Richardsons *Hygeia, City of Health* (1876). Se Bullock & Read s 76, Wilson s 43f.

82 Exempelvis i mönstersamhället Mulhouse/Mülhausen, i Alsace/Elsass Rabinow 1989 s 95f.

83 Beronius 1994 s 44f, jfr Åberg s 17, Jordansson s 94.

84 Beronius 1994 s 109f.

85 Raab 1847 s 12, 18, Peterson 1983 s 51f.

86 Schuyler s 4, 59.

87 Schuyler s 59ff.

88 Schuler s 65ff, Prendergast s 167ff, Pred s 77, Gould s 88f.

89 Schuyler s 2f.

90 Jfr Rabinow s 169f, Wohl s 6f.

91 Göteborgs stadsfullmäktiges handlingar (GSFH) 15 1865 s 1.

92 GSFH 15 1865 s 1f.

93 GSFH 25 1865; 24 1866.

94 GSFH 25 1865 s 5.

95 Liedgren s 27f.

96 Kongl. Maj:Ts öfverståthållare i Stockholms stad till Kongl.

Maj:T år 1828 afgifne Fem-års-berättelse, Stockholm 1829 s 23f.

Liknande omdömen förekommer i de följande berättelserna: 1834 s 10, 1840 s 7, 1845 s 3ff. I 1851 och 1853 års berättelser (varav den

senare inskränkte sig till åren 1848-50), s 3f resp 6, är omdömena om den fattiga befolkningen dock uppenbart formaliserade, och ingen otvetydig orsak till eländet anges längre; det registreras bara 97 Iscensatta av den såkallade Fattigbyggnadsfonden, Liedgren s 10.

98 Öfverståthållare-Embets uti Stockholms stad till Kongl. Maj: T i underdånighet afgifna Femårs-Berättelse för åren 1851, 1852, 1853, 1854 och 1855, Stockholm 1857 s 8.

99 Hartelius s 14, jfr af Geijerstam s 15.

100 Wallqvist 1890 s 20.

101 Rudberg s 4: ”Dessa skäl [för en ombyggnad av Gamla stan] äro hufvudsakligen af tvenne slag, nemligen a) sanitära och b) estetiska. Man skulle visserligen kunna tillägga ett tredje slag, nemligen de moraliska, eller de som förestafvas af omsorgen om sedlighet och samhällelig ordning, men då sedlighet och ordning inom ett samhälle äro uttryck af detsammans helsa i andlig måtto, torde dessa skäl lämpligen kunna sammanföras med dem, som föreskrifvas af omsorgen för dess fysiska helsa, under den gemensamma benämningen sanitära”. Jfr Ohrlander s 66f, 94.

102 Hartelius s 48.

103 *Aftonbladet* 7/11 1890.

104 Hartelius s 42f, Wallqvist 1890 s 11, 17, 19, af Geijerstam s 24.

105 Poovey s 77, Schmidt & Kristensen s 115f. Som Kerstin Thörn, s 145, påpekar innebar denna kontroll naturligtvis samtidigt att utomstående kunde uppmärksamma övergrepp mot kvinnor inom familjen.

106 Som Raphael påpekar, s 38ff.

107 Det här tänkesättet utmärker de ovan nämnda konservativa utopisterna. Men även radikala skribenter som Henry George – se George 1884 s 227 – lockades av det. En i samtiden mycket omtalad (se Key-Åbergs diskussion i SSF Bihang 40 1897 s 111) kritik formulerades av Friedrich Engels (1872) 1974 s 38ff.

108 Hugo Toll, *Städernas egnahemsfråga*, odat och utan källa, RKA vol 56, hft 2 s 57.

109 Wallqvist 1890 s 18, af Geijerstam s 16, Lagerstedt s 3. Det kanske starkaste uttrycket för den ambitionen finns i inledningen till socialdemokraten Knut Abel Tengdahls inledning till sin

undersökning av hamnarbetarnas levnadsförhållanden (Tengdahl 1897 s 3 resp 6): ”Jag ville göra detta icke blott för att vidga mitt eget vetande, utan äfven för att om möjligt hos allmänheten söka väcka sympati - eller åtminstone i någon mån skingra fasan - för dessa människor, hvilka, enligt hvad jag snart lärde mig inse, till stor del inte äro så ”farliga” som folk föreställer sig, men som i en stor del af de - beklagligen icke få - fall, där förkommenheten är alltför i ögonen fallande, kunna anses såsom offer för ogynnsamma förhållanden. [...] Måhända - har jag varit nog djärf att tro - skulle min skildring kunna skaffa stammen af ordentliga hamnarbetare den sympati från en upplyst allmänhets sida, som den så väl behöfver - sympati för från dem, som äro nog skolade i hithörande ting för att inse, att om man vill höja särskildt en så blandad kår som hamnarbetarnes, är det säkraste medlet därtill att höja dess genomsnittliga livsnivå genom att öka dess inkomster, samtidigt som man för en aldrig hvilande strid mot de onda inflytelser, hvilka hålla kårens medlemmar nere i försöfnings och förkommenhetens dy.” Samtidigt uttrycker Tengdahl – själv litteratör till yrket, om än vid tillfället ordförande för hamnarbetarnas fackförening – tydligt den strävan efter ”skötsamhet” (Ambjörnsson 1988 s 72) som ett efterliknande av medelklassens (vilken ju åsyftas i Tengdahls vädjan till den bildade allmänheten) livsformer under trycket av mer begränsade livsbetingelser påtvingade.

110 Jfr Walkowitz s 30.

111 Wallqvist 1890 s 17, 25, Wallqvist 1891 s 113, Raphael s 14, von Koch i *Social Tidskrift* 1902:8 s 302.

112 Hartelius s 3, Wallqvist 1890 s 6, Wallqvist 1891 s 119, af Geijerstam s 5, Raphael s 39f, Key-Åberg (SSF Bihang 40 1897) s 116ff.

113 Se t ex Walkowitz s 54f.

114 Lagerstedt förord s 2.

115 Den första punkten i Arbetarhems hyreskontrakt var just: ”Att ej utan styrelsens medgifvande hafva inneboende.” Att regeln tillkommit främst av moraliska skäl framgår klart av de kompletterande upplysningar som gavs av Lagerstedt: ”Det vanliga inneboendesystemet är alldeles förbjudet, men orden ’utan styrelsens medgifvande’ hafva tagits in, för att man skulle kunna tillåta en ensam

kvinnor eller änkor med små barn att hafva en annan ensam kvinna inneboende hos sig. Någon enda gång har en broder till mannen eller till hustrun fått bo i en familj, när därtill alldeles särskilda orsaker funnits. Eljest har, som sagdt, i regeln inneboende förbudits under alla omständigheter.” Lagerstedt s 58. Liknande regler gällde i den Dicksonska stiftelsens hus i Göreborg enligt Karlsson s 37.

116 Lagerstedt s 72.

117 Lagerstedt s 27.

118 Lagerstedt s 71.

119 Lagerstedt förord s 1. Perspektivskillnaden blir tydligt när man jämför med hur redaktören G H von Koch framställde en händelse som han uppenbart hämtat ur Lagerstedts bok: ”Mycket af det ”lösaktiga lefvernet”, som man klagat öfver, har sin rot i inneboendesystemet. En ordentlig arbetarhustru har t ex blifvit änka eller måst sända sin man till sjukhuset. Hvem skall hjälpa henne med hyran, denna mara som hvarje timme trycker hennes sinne? Det enda sättet är att hyra ut några sofplatser till främmande karlar. Det går bra till en början, men så inträffar det, som nästan är oundvikligt: hustrun råkar i olycka. Detta bekymrar föga den inneboende mannen. Antingen flyttar han och blir ersatt af en annan, eller ock stannar han, och då efterföljes det första barnet af andra. I detta liksom i oändligt många fall har inneboendesystemet varit orsaken till lösa förbindelser. Det är ej värdt att tala om brist på sedliga begrepp o.s.v. hos arbetsklassens kvinnor. Ingen, som ej varit utsatt för liknande förhållanden, kan döma dem”, *Social Tidskrift* 1902:8 s 293. Jag tror att jag uppfattar denna passus som kränkande i första rummet därför att Halfred von Koch här uppdyftar ett enskilt drama till en generell nivå och därmed reducerar deras mänskliga innehåll till abstrakta kategorier med ett i allt väsentligt antisocialt innehåll. En jämförelse med det stycke hos Agnes Lagerstedt, där han hämtat sitt exempel, lär oss, tror jag, något om hur formuleringen av sexistisk ideologi går till: ”Se här ett annat exempel: En hederlig, präktig arbetarhustru hade sedan ett par år sin man på ett sjukhus såsom obotligt sjuk. Hon var icke stark själf, men sträfvade och arbetade till det yttersta för att kunna hålla ihop deras lilla nätta hem. ‘Tar jag inneboende, så kan jag behålla mina möbler, använda rummet själf om dagarna och behålla barnen hemma’, så tänkte hon, såsom

så många andra med henne. Rummet hyrdes ut till några snygga ungar. En tid förgick, och hur det var - hustrun ‘kom i olycka’. Mannen dog på sjukhuset före barnets födelse och slapp således att veta om hustruns otrohet. Själfråkade hon, då hon åter vaknade till besinning, i förtviflan och ville ej mera se den, som var fader till detta sista barn. Hon dog kort därefter, och ej otroligt förefaller det, att samvetskvälens öfverfelsteget här ökade sjukdomen och påskyndade hennes död. Fattigvården och en enskild person togo hand om barnen, som inackorderades hos släktingar. För den lille minste var det svårt att finna ett hem. Med honom ville ingen räkna släkt! Det lyckades dock till slut. Hade icke inneboendesystemet funnits, då hade möjligen denna moder lefvat än hos sina barn, och säkert hade ‘olyckan’ ej hänt henne, utan hon hade intill det sista förblifvit en trogen hustru och en god moder.” Lagerstedt s 3, jmf s 6.

120 Lagerstedt s 103ff.

121 Forsell s 20ff, 22 (cit). Se vidare Håkan Forsell, *Hus och hyra, Fastighetsägande och stadstillväxt i Stockholm och Berlin 1860-1920*, *Stads-istoriska institutet*, Stockholm 2003.

122 Så tolkar jag det faktum att man vid flera tillfällen innan sekelskiftet hänvisade till bolagets verksamhet för att motivera att kommunen avhöll sig från att själv ingripa på bostadsmarknaden, annat än för att stödja initiativ av det slaget, se SSF Bihang 32 1896 s 6, Utlåtande 101 1896 s 2, Protokoll 1/6 1896 §7.

123 Vanan att förstå samhället som environment/milieu/miljö, livsbetingelser för människornas utveckling, hämtades från biologin under senare delen av artonhundratalet, Rabinow s 31ff, 128f.

124 Bullock & Read s 3, Gromark s 71, Rabinow s 30ff.

125 Poovey s 68, 70f.

126 Sigsworth & Worboys s 239. Som Hamlin visar utvecklades liknande tankar också bland medicinare som ställde sig tvivlande till miasmteorin, s 44f, 48f.

127 Wallqvist 1891 s 115, jfr Hartelius s 48, Lagerstedt s 5, Raphael s 3ff.

128 Hartelius s 7.

129 Hartelius s 12, Wallqvist 1890 s 19, Raphael s 39.

130 SSF Utlåtande 87 1899 s 18. Det faktum att den rent materi-

- alistiska environmentalism som impliceras av utspridningstemat - människan blir sämre än hon vill vara om hon inte får utrymme nog - eftersom det blir en fördelningsfråga lättare låter sig förnas med en vänsterposition, kan förklara att det fortfarande helt dominerar socialdemokraten Knut Abel Tengdahls framställning, s 48ff. Jfr Barret-Ducrocq s 19. Jfr Wohl a 306.
- 131 Chevalier s 132-144, 361ff, Sindall s 105, jfr Stedman Jones 1971 s 11.
- 132 Gaskell s 24.
- 133 Gilfoyle s 223, Mayne 1993 kap 7, Sigsworth & Worboys s 247.
- 134 Mayne 1993 s 157, jfr Swartling, Walkowitz s 18f.
- 135 Taguieff s 101.
- 136 Gaskell s 24, Walkowitz s 35f.
- 137 Copelman s 49, Walkowitz s 223.
- 138 Barret-Ducrocq s 10f, 18.
- 139 Mayne 1993 s 190ff, Walkowitz s 35, jfr s 119f.
- 140 af Geijerstam s 52, Raphael s 3 - notera Raphaels ovanliga inlevelse i de kvinnliga inneboendes situation: ”Men äfven de inneboende själfva, åtminstone de kvinnliga, erbjuda sådana bostäder alltför ofta endast vantrefnad, och det ogästvänliga bemötande hyresgästen är utsatt för så godt som tvingar henne till ett demoraliserande utelif.” Men även att hans omsorg i själva verket mindre riktar sig mot risken för att den kvinnliga inneboende utsätts för övergrepp, än att denna risk avhåller henne från att vistats i hemmet och därmed låter henne utsätta sig själv för alla det urbana nöjeslivets frestelser. I själva verket framstår detta som ett bostadsreformatörernas favoritema: vilka sexuella frestelser utsätts en arbetarkvinna för?
- 141 Raphael s 39 (båda cit), jmf Hartelius 1874 s 42f.
- 142 Wallqvist 1890 s 21.
- 143 SSF Bihang 40 1897 s 118, Bihang 120 1902 s 3f, Bihang 24 1904 s 4, Bihang 92 1905 s 1f.
- 144 Karlsson s 36.
- 145 Rudberg s 10.
- 146 Rudberg s 2f, 9f, 49; jfr Selling 1973 s 19f.
- 147 Jag lånar begreppen centrifugal och centripetal närmast från

- Yngve Larssons avhandling Inkorporeringsproblemet (Stockholm 1912 s 48ff). Hos Larsson betecknar det dock dynamiska befolkningsförändringar - en centrifugal rörelse innebär att befolkningen ökar i stadens periferi men stagnerar eller minskar i centrum, centripetal det motsatta. Jag använder istället begreppen på den diskursiva nivån; centrifugal innebär att goda (kommersialisering, markvärdestegring) eller dåliga (social oro, moralisk oreda) urbana inflytelser fortplantar sig från centrum till periferin, centripetal alltså det motsatta.
- 148 Rudberg s 1f, 49. Närmare bestämt talar Rudberg om staden som organism.
- 149 GSFH 24 1866 s 1f.
- 150 GSFH 24 1866 s 28.
- 151 Utlåtande med förslag till gatureglering i Stockholm af Komiterade 1867 s 1: ”Det kan icke förnekas, att genom befolkningens hopande uti stora massor i städerna samhällskroppens sundhet i betänklig grad hotas. De stora städerna blifva lätt härdar för fysiskt och sedligt förderf, från hvilka det onda sprides i öfriga samhällskroppen.”
- 152 Utlåtande med förslag till gatureglering i Stockholm af komiterade, Stockholm 1867 s 4, 6-8.
- 153 Jag har inte haft tillfälle att systematiskt undersöka saken. Se Hossin Sheiban, *Den ekonomiska staden, Stadsplanering i Stockholm under senare delen av 1800-talet*, Stadshistoriska institutet, Stockholm 2002.
- 154 Embetsberättelse för år 1875 af Dr C.G. Grähs, Förste stadsläkare i Stockholm, Stockholm 1876 s 26.
- 155 Fattigvårdsnämnden, protokoll 17/10 1870 §16, bilaga 1473, Stockholms stadsarkiv; jfr Lindberg 1980 s 418.
- 156 E Ödmanson, t.f.f. stadsl., Berättelse till Kongl. Medicinalstyrelsen om allmänna helsotillståndet i Stockholm under året 1879 och om hvad i afseende derå och för allmänna sjukvården blifvit under samma tid åtgjordt af Stockholms helsovårdsnämnd, Stockholm 1880 s 14f.
- 157 E Ödmansson, t.f.f. stadsl., Berättelse till Kongl Medicinalstyrelsen om allmänna helsotillståndet i Stockholm under året 1881 och om hvad i afseende derå och för allmänna sjukvården

blifvit under samma tid åtgjort af Stockholms helsovårdsnämnd, Stockholm 1882 s 21f. Jfr Hartelius s 40ff.

158 *Illustrerad teknisk tidskrift* 1872:4 s 179f.

159 Hartelius s 6f, 42f.

160 Karlsson s 47.

161 Wallqvist 1891 s 114, 115. I sin föreläsning ”Om arbetarebostäder” året innan förklarade han (17): ”Endast som medlem i en familj är individen tänkbar och i besittning af en fast ställning inom samhället. Löses familjebanden, då förlorar och inviden [sic] sina säkraste hållpunkter i lifvet och hemfaller under tillfälliga omständigheters makt.”

162 Stockholms stadsfullmäktige Bihang 32 1896 s 4f, Utlåtande 66 1896 s 2, Protokoll 1/4 1896 §10.

163 SSF Bihang 40 1897 s 117.

164 SSF Bihang 40 s 23(cit)-25. Jfr Bihang 92 1905 s 1.

165 Han skriver *statens*.

166 SSF Bihang 40 1897 s 117, jmf s 99.

167 Skrivelsen publicerades i SFF Utlåtande 101 1896, där beredningsutskottet på inrådan av drätselnämndens första avdelning, och med hänvisning dels till att kommunalt stöd redan kommit Lagerstedts Stockholms arbetarehem till del och dels att resultatet av den Key-Åbergiska utredningen borde avvaktas, avstyrkte begäran (s 2, 21/5 1896).

168 SSF Utlåtande 87 1899 s 15, även förslagen i denna skrivelse avslogs, efter inlagor från drätselnämndens första avdelning och fattigvårdsnämnden, och med hänvisning framförallt till det olämpliga i kommunal affärsverksamhet: s 19ff. Ytterligare en framställning, daterad 18/2 1900, kom från Stockholms arbetareförening, med instämmande från skräddarmästare- handtverks- och folkskollärareföreningarna samt från studentföreningen Verdandi. Denna gång oroade man sig för ”ungdomens demoralisation” och ansåg den orsakad bland annat av bostadsbrist och inneboende. Framställningen avstyrktes och fullmäktigedebatten handlade enbart om förslaget att inrätta yrkesskolor; SSF Bihang 119 s 2, Protokoll 17/12 1900 §4.

169 *Svenska Dagbladet* 1/11 1898, referat av föredrag i KFUMs stora sal 31/10 1899. Tidningens referent gavs sig dock omedelbart i en

polemik, som illustrerar bredden på den bostadsreformatoriska rörelsen: ”Men hvad gör nu Rowtonsystemet för att uppfostra den unge arbetaren till kärlek för hemmet? Ingenting! Tvärtom beröfvar det honom hvarje möjlighet att känna hemtrefnad. Det gifver honom sällskapsrum, hvilka han delar med hundratals kamrater, läsrum, rökrum och en koj, där han kan sofva. Men detta sofrum får han under vissa tider af dygnet icke disponera. Han får aldrig vara ensam, utom då han sofver, där finns ingen fläck i det stora huset, om hvilken han kan säga: ’den här disponerar jag’”. Måne detta är rätta sättet att uppfostra den unge arbetaren till en god familjefader hvars kanske för ett lyckligt familjelif mest betryggande egenskap är kärleken till det egna hemmat? Vi betvifla det. Ja, vi tro till och med att detta ständiga samlif med kamraterna utan möjlighet att någonsin åtminstone i vakande tillstånd, vara ensam snart sagdt måste verka demoraliserande.” Att detta var en synpunkt som kan ha bestämts av ett annat klassperspektiv, framgår av en debattartikel några dagar senare, signerad ”En arbetare” som hade liknande invändningar: ”Först och främst denna: tag bort det kasernartade så långt någon möjlighet finnes, sker det också något litet på bekostnad af det praktiska och af kvadratmeters-hygienen! Det är ett faktum att ingenting i bostadsväg är för svenskt kynne så motbjudande som kasernfysionomien. Detta trots att våra bygggherrar så rikt välsignat oss med hyreskaserner. Det föreföll som om de ritningar och interiörer, både från det engelska arbetarhotellet och det tilltänkta stockholmska hvilka af direktör Palme demonstrerade vid hans föredrag, väl så mycket påminde om kasern.” Av den följande texten framgår dock att det mindre är den byggda miljöns utformning, än övervakningen och försöken att inplantera bestämda ideologiska preferenser, som han vänder sig emot. Kasernen symboliserar alltså här inte som hos medelklassdebattörerna, inte promiskuitet utan tvärtom ett av yttre tvång disciplinerat leverne. 170 SSF Bihang 48 1899 s 3.

171 SSF Bihang 48 1899 s 37.

172 SSF Bih nr 48 1899 s 10 resp 38. Detta var en annan slutsats än den som 1870 dragits av Fattigvårdsnämndens bostadskommitté: ”Hvad emellertid angår systemet för ifrågavarande slag af bostäder, så har så väl utaf öfverläggningar inom Kommitterade

som af hvad Kommitterade haft tillfälle inhemta af skrifter och åtgöranden i andra länder, der frågan om ändamålsenliga arbetarebostäder blifvit lifligt omfattad, framgått, att man sammanstämmer deruti, att det är af öfvervägande fördelar, att hafva befolkningen utbredd på en så stor yta som möjligt, hvilket åstadkommes genom uppförande af mindre fribelägna byggnader, heldst omgifne med planteringar. Beträffande åter den ekonomiska sidan af saken, så har man derom varit af olika meningar, och har det framhållits, att de smärre, fritt belägna byggnaderna skulle blifva allt för dyra i jämförelse med större byggnader. Då en större utredning härutinnan är af synnerlig wigt och skall fälla utslaget uti denna, för de mindre bemedlades helsa och trefnad så wigtiga fråga, så hafva Kommitterade ansett det till sitt förnämsta åliggande, att såvidt de förmådde, härtill bidraga. [...] Af förestående jemförelse framgår, att lägenhet af rum och kök, blifver både för lägenhet och för qvadratfot golfyta billigare uti de små än uti de stora byggnaderna, men för enkla rum blifver förhållandet motsatt. Dock blifver medelpriset för de olika lägenheterne billigare i de små än uti de stora byggnaderna. Detta förhållande har sin grund deruti, att de större byggnaderna måste hafva korridorer som taga plats och kostnad, på bekostnad af boningsrummen. Under dessa förhållanden torde man i denna del icke vidare böra tveka om walet af system för byggande af arbetarebostäder. Det är naturligt att det erfordras ett relativt större tomtområde för de mindre byggnaderna än för de större, och större områden i den mån man gör afståndet dem emellan större, men då dylika byggander säkerligen icke komma att upföras i sådana trakter, der tomterna äro dyra, så torde skillnaden i tomtens kostnad icke blifva så särdeles betydlig, att den kan å walet mellan det ena och andra systemet inverka, när likväl sjelfva byggnadens kostnad för hvarje lägenhet blifver billigare i det ena fallet mot i det andra, samt det för öfrigt just är det större afståndet mellan byggnaderna som åsyftas såsom ett af de wäsentligaste medlen för beredandet af befolkningens helsa och trefnad.” Trots detta ansåg kommittén den gången att eftersom byggandet vid detta lag börjat komma igång skulle deras utredning inte leda till någon åtgärd - vilket också blev beslutet, FvN prot 17/10 §16, handl 1473, jmf Lindberg 1980 s 418. Drätselnämndens andra avdelning

ing hänvisade även till en 1897 framlagd motion, som behandlade pensionsvillkor för stadens arbetare, där ”såsom en af de verksamaste åtgärderna för att trygga de kommunala arbetenas jämna och ostörda gång i första rummet framhållits upplåtandet i största möjliga utsträckning af fria bostäder eller bostäder emot låg hyra åt stadens arbetare, ehuru då pågående undersökningar angående arbetarebostadsförhållandena i hufvudstaden förhindrade framställandet af ett förslag i berörda riktning”, Bih nr 48 1899 s 9. Drätselnämndens båda avdelningar var fortfarande kvar bland patriarkala teman, skilda från reformatörernas environmentala. Vid pennan för första avdelningen Liljewalch, för den andra Algernon Börtzell. 173 SSF BerU nr 50 1897 jmf Silwander.

174 Riksdagens andra kammare, Motion 146 1899 s 12.

175 Statsutskottets utlåtande 93 1899 s 11f.

176 Egnahemskomiténs betänkande, 1901, s 13f. I riksdagens skrivelse nr 135 1899 s 4f framhövdes en rad argument kopplade till ägandets och trevnadens välsignelser: Den egna jorden är tilldragande i sig; arbetarna skulle motiveras att själva ekonomiskt trygga sin ställning; den sparade peng som investerats i egnahemmet är en säkerhet vid dåliga tider i livet; hemmet skulle bli så trevligt att (familjefaderns, får man anta) uteliv och onykterhet skulle motverkas; beroendet av nyckfulla hyresvärdar skulle inte verka hindrande vid barnalstring; de hygieniska förhållandena och intresset för renlighet skulle kraftigt förbättras; bostadsbrist skulle inte hindra giftermål; arbetaren skulle ändra sin politiska åskådning; landet skulle uppodlas, folkmängden öka och emigrationen minska.

177 SSF Bihang 32 1896 s 4f.

178 Fränckel begärde, och fick, ytterligare medel anslagna till detta ändamål. Motionen avlämnades 27/9 1901 §15:”Inneboendesystemet florerar som förr, och dess skadliga inverknings äro desamma, liksom ock de inverknings, alla de därmed uppkommande, förutskildrade, missförhållandena nödvändigtvis måste föra med sig”, SSF Protokoll 26/11 1902 §6.

179 *Stockholms Dagblad* 12/4 1896.

180 SoAa Protokoll 5/10 1902 §6, inkl tillägg. Om föreningen och dess kommitté, se även Wirén 1980 s 78-83, Jacobsson s 81-87. En dryg vecka senare hade den till sig adjungerat gräddan av stadens

liberala och socialkonservativa bostadsreformatoriska aktivister: professor E Almqvist, arkitekten Per-Olof Hallman, doktor C Hildebrand, ingenjören Otto Hirsch, direktör Alrik Hult, skollärarinnan och chefen för Stockholms arbetarehem Agnes Lagerstedt, fattigvårdsinspektören Albin Lindblom, riksdagsmannen M F Nyström och försäkringsdirektören Sven Palme.

181 von Koch föreslog på det konstituerande mötet att staden skulle ”inköpa all tillgänglig mark i stadens närhet, framförallt kronoegendomarna i Solna och Spånga socknar, för att där grunda egnahems-städer”, *Aftonbladet* 6/10 1902.

182 Raphael s 3.

183 Resolutionen lästes upp av nyss avgångne överståthållaren Gustaf Tamm under debatten om Fränckels motion om arbetarebostäder, SSF Protokoll 26/1 §6. FVO hade bildats i Stockholm 1889 efter engelsk förebild och som Kerstin Thörn (s 145f) nyligen påpekat var deras kampanj mot inneboende och trångboddhet knappast enbart betingad av omsorg om sedligheten. Bland sina medlemmar räknade föreningen bland annat Anna Montelius, ordförande i Fredrika Bremerförbundet 1903-1920, och nyss nämnda Agnes Lagerstedt, båda två personer med ett brett kunnande om kvinnors utsatthet. Som citatet från Axel Raphaels föreläsning ovan indikerar, förenades deras sedlighetsivrande med försök att synliggöra övergrepp mot kvinnor, även om det ännu så länge skedde på ett patriarkalt, fördömande vis. Staden fick, efter en motion av Claës Norström 1/12 1902, sin bostadskommitté i februari 1903, SSF Protokoll 14/2 §6. Den 16 mars 1903 tillsattes dess medlemmar byggmästare Axel N Andersson, grosshandlare Magnus Elliot, bankofullmäktige Sixten von Friesen, generalkonsul Edvard Fränckel, docenten Karl Hildebrand, civilingenjören Claës G Norström och skomakarmästaren, ordföranden i Stockholms arbetareförening P Olsson (2/6 1903 ersatt av G H von Koch).

184 SSF Bihang 92 1905 s 2. Kommittén gjorde samtidigt klart att det inte var inneboendet i sig, alltså tvånget att av ekonomiska skäl inskränka den egna boytan, den ville åt. I vissa former kunde det vara ett bra sätt att klara hyran: ”En familj, som disponerar flera rum kan med fördel uthyra ett af dem, hvilket är afskildt från de andra, till en ogift arbetare, som hos familjen kan intaga sina

måltider. En änka, som befinner sig i tryckta omständigheter, kan finna det fördelaktigt att låta en kvinnlig anförvandt dela sitt rum”. Det var med andra ord olämpliga blandningar av människor som utgjorde de ”olägenheter och faror icke blott för de inhysande och de inneboende utan ock för samhället i dess helhet”, s 1 resp 2.

185 SSF Protokoll 30/10 1905 §13.

186 *Aftonbladet* 6/10 1902.

187 Som alltså strax tidigare publicerats i *Deutsche Bauzeitung*, enligt Thomas Paulsson (1959 s 25).

188 Hallman 1902 s 4.

189 *Social Tidskrift* 1902:8 s 297f.

190 *Social Tidskrift* 1902:8 s 303ff.

191 Närmare bestämt (dittills) 57 stycken, varav 23 nykterhetsloger och 20 fackföreningar, se von Koch 1903a s 117. Dessvärre är CSA:s arkiv till större delen förstört.

192 *Social Tidskrift* 1903:4 s 116-120, Larsson 1967 s 232-246.

193 Guinchard m fl s 21-26, 67, 77. Tidigare redovisningar av fattigvårdsnämndens undersökningar, som ingick i den här upplagan, finns i SSF bifogade i BerU 2 1902 och 2 1903.

194 Guinchard m fl s 76.

195 Guinchard m fl s 16.

196 von Koch 1903 s 4f.

197 SSF Protokoll 1/4 1903 §10.

198 DrN1 Handling 40 1903 s 3. En omfattande biografi över Herman Ygberg har publicerats av Georg Mörner, som värderar hans insatser i Stockholms stadsomvandling mycket högt: ”Herman Ygbergs insatser under den långa tiden i stadens tjänst, från 1864-1917, gick vida utöver de reglementerade åliggandena. Han var den drivande kraften bakom stadens stora markförvärv både i innerstaden för de nödvändiga gaturegleringarna och i ytterområdena för uppbyggnaden av trädgårdsförstäderna. Markfrågorna betraktades som den viktigaste grenen av kommunalpolitiken. De som var samtida med Ygberg var mycket väl på det klara med hans betydelse.”, manusutkast från våren 1995, i min ägo, s 2.

199 DrN1 handl 1903 nr 795, prot 25/8 1903 §48. Det var stadsarkitekten Kasper Salin som uppmanat byggnadsnämnden att hos drätselnsämndens första avdelning ansöka om medel för

Hallmans del, Salin hade redan varit där, av allt att döma på eget initiativ, och ansåg utställningen sevärd. BN 5/8 1903 §10, Bil 1: ”Under en nyligen företagen resa var jag i tillfälle att några dagar studera den nu i Dresden pågående ‘Städernas utställning’. Å denna utställning hafva 130 tyska städer på ett mycket öfverskådligt sätt framställa [sic, ”framhållit” är överstruket] den utveckling som sedan de senaste årtiondena fortgått å alla områden som falla under städernas förvaltning. Bland annat var där exponerad ett stort antal förslag till nya stadsplaner, utvidgning af äldre städer och stadsdelar m.m. Att på ett ställe kunna studera hvad ett kulturland sådant som Tyskland uträttadt i afseende å sina städers utveckling underlättar i hög grad arbetet för dem som i en eller annan bransch arbetar på och önska följa med denna utveckling. Ett sådant tillfälle till studium af allehanda hithörande frågor torde icke ofta återkomma. Med anledning häraf vågar jag vördsamt hemställa att B.N. måtte vidtaga åtgärder för att sätta arkitekten P.O.Hallman i tillfälle att under någon tid besöka ofvannämnda utställning i Dresden och därvid särskildt studera de afdelningar som innehålla stadsplaner samt kontroll af den enskilda byggnadsverksamheten”, undt 15/7 1903. Nämndens skrivelse, nr 289, avslöjar att tanken på stadsutvidgningar redan etablerats: ”Byggnadsnämnden, som i allo delar Stadsarkitektens [Salins] här ofvan uttalade uppfattning, om nyttan för en fackman att besöka en utställning af den omfattning, hvarom här är fråga, och har därtill så mycket mera skäl, som här i staden under den närmaste framtiden förestå högst viktiga ändringar och betydliga utvidgningar af stadsplanen, samt Arkitekten Hallman, hvilken gjort frågan om stadsplaners upprättande till föremål för att så ingående studium, att han vid Tekniska högskolan är lärare i ämnet, jemväl praktiskt visat skickighet däri, i ty att af honom uppgjorda förslag till stadsplaneändringar vunnit vederbörandes erkännande och bifall. På grund häraf får Byggnadsnämnden hemställa, att afdelningen [Drätselnämndens första avdelning] ville för ofvan uppgifna ändamål ställa till Byggnadsnämndens förfogande ett belopp om 500 kronor, däraf 400 kronor äro afsedda att utgöra reseanslag åt Arkitekten Hallman och 100 kronor ersättning, åt den person, som under Hallmans bortovaro komme att bestrida hans tjänst hos nämnden.”

200 DrN prot 8/9 1903 §40.

201 Hallmans rapport publicerades i tidskriften *Arkitektur och dekorativ konst*, och innehöll nya uppmaningar till Stockholm att följa de tyska stadsutvidgningsexemplen: ”Gör en jämförelse med vår Vasastad eller i tankarna med ett fullbyggt Ladugårdsgärde, byggt efter den här gudnås allt för väl kända sammangyttringsmetoden, och vi förstå lätt skillnaden mellan Dresdens byggnadssätt och vårt och beklaga, att vi, som lefva under ogynnsammare klimatiska förhållanden, ej vågat göra våra bostäder lika inbjudande, vågat för en falsk uppfattning af hvad som är behof och icke behof. [...] Med dessa antydningar om de tyska större stadsutvidgningarna och särskildt dem, som tilltagits i stor skala, vill jag äfven påpeka, att dessa stora utvidgningsplaner gifvetvis ej tillkommit för ro skull utan i stället till följd af väl kända behof. Så borde äfven vara hos oss, nämligen att behofven fyllas, krafven tillfredsställas, att stora arealer kring våra städer ordnas för bebyggande, möjlighet beredas för sundt växande, ej i höjden utan på bredden, och måste vi då gifvetvis först tänka på Stockholm, där ännu nästan intet gjorts därför; vi måste arbeta för att få här tillämpadt ett annat byggnadssätt än det ohygieniska, vi nu använda inom våra trånga stadsgränser, och för att nå detta måste vi fordra, att staden utvidgas lika som gjorts med andra städer, där sådana behof funnits, och att detta utvidgande understödjdes af både de allmänna och de enskilda krafter, som kunna hjälpa till därmed.” Hallman 1903 s 5, 7. Ygberg skrev sitt memorial, efter flera påminnelser, först i mars 1906. Det är mycket kortfattat och allmänt hållet, skrivet utan entusiasm, men några rader avslöjar att även han inspirerats: ”Från en mängd städer hade utställts planer för städernas utvidgning ofta omfattande ganska betydliga områden. Vid den stora ökning af städernas folkmängd, som nu i allmänhet pågår, måste det också anses välbetänkt att i tid vidtaga åtgärder för att efter nutidens fordringar upprättade planer måtte följas vid bebyggande af de nu obebyggda områdena i och invid städerna.” DrN1 handl 1906 nr 475. Påminnelserna i DRN1 prot 27/8 1904 §3 och 2/1 1906.

202 BN 9/9 1903 §9, Memo 259 undt 8/9 1903. Nämnden beslöt att äska 600 kronor från Drätselnämndens för utredningens utförande.

203 Drätselnämndens första avdelning, Protokoll 9/9 1903, Handling 868 dat 8/9 1903.

204 Palme 1903 s 4, 19ff. Vad kommersialiseringen angår konstaterar han att visserligen hade även äldre tiders mindre hus kunnat innehålla och och annan lägenhet enbart för uthyrning, dock under kvardröjande patriarkal makt (s 5): ”Men denna var i alla händelser sälla hufvudändamålet med husbesittningen och gaf därför i de allra flesta fall icke anledning till den yrkesmässighet i synpunkter och tillvägagångsanden, som måste i större eller mindre grad göra sig gällande vid förvaltningen af de moderna hyreshusen.”

205 *Social Tidskrift* 1903:10 s 292ff. von Koch uppmärksammade även de problem Palme tagit upp, s 294.

206 SSF Bihang 25 1904 s 1. Avdelningen deklarerade klart att marken skulle användas för ”egna hems-anläggningar och dylikt” samt att innestadstomterna dels var för splittrade för det ändamålet, dels att de låg så till att det var ”föga sannolikt, att priset på dessa tomter för någon längre tid skall kunna hållas så lågt, att mindre och billiga hus skola å dem bibehållas”. Som Ingemar Johansson påpekar i sin redogörelse för turerna vid markköpet, Johansson 1987 s 329f, verkar det osannolikt att nämnden var riktigt sanningenlig i sitt påstående att den (s 2) ”sedan längre tid haft sin uppmärksamhet fäst vid denna angelägenhet och äfven tid efter annan inledt underhandlingar i sådant syfte, utan att önskad resultat ernåtts” - i den mån detta inte helt enkelt syftade på förhandlingarna med kommissionen. De exakta omständigheterna kring affären - varför just Enskede och just då? - är ännu dunkla. Det verkar dock uppenbart att stadsingenjören Herman Ygberg tidigt argumenterat en sådan lösning. I ett osignerat pm, troligen av hans hand framhålls att: ”Genom en väl ordnad tomthandel har Stockholms stads förmåga att genomföra allmännyttiga arbeten i hög grad ökats och det torde lända de uppväxande förstäderna till nytta och staden till afsevärd vinning om nu, sedan inom stadsplanen stadens landtvinning snart ändats, utom densamma stadens förvärf påbörjats. Nu, då bostadsbristen och stadens skyldigheter att afhjälpa densamma dryftas, förefaller det eget att vår tids Stockholm ej löser frågan på samma sätt som forntidens, genom upplåtandet emot en ringa penning af ’ofri eller stadens grund’. Den metoden är ju pröfvad

och ekonomiskt befunnen god för eftervärlden samt troligen äfven för dem som bekommo dylika tomter på sin tid. ”Stadsfullmäktige beslöt om köpet 30/3 §23, enda yttrandet var von Klintbergs, som istället ville hysa in de fattiga dels även fortsättningsvis i stadens kåkar, dels i nya tillfälliga träbaracker i innerstadens utkanter. Detta skulle implicera ett vidhållande vid det direkta kontrollsystem som Lagerstedts vicevärdar praktiserade. Som Edvard Fränckel framhöll vid en debatt senare samma år, angående ytterligare markköp i Bromma, var markköpspolitiken också ett sätt att ”bjuda staten spetsen” vad ladugårdsgärdet angick: ”Och jag vill se hurudant resultatet blir, då staden en gång vill inköpa Ladugårdsgärdet, om staden då starkt utvidgat sig åt två håll och kanske äfven åt ett tredje. Då är det staden, som kan bestämma villkoren för inköpat av denna mark.”, SSF Protokoll 21/11 1904 §11. Jfr *Stockholms Dagblad* 20/9 1904, *Svenska Dagbladet* 16/10 1905). Att detta inte bara var fåfänga förhoppningar visar kommissionens skrivelse till Konungen 2/3 1906 (Ladugårdsgärdeskommissionen, F1a Vol 2, Riksarkivet): ”Efterfrågan på tomtmark i närheten af Stockholm har under de senare åren varit betydlig, beroende på den kända omständigheten, att bostadsförhållandena inom hufvudstaden lämna mycket öfrigt att önska. I den mån dessa förhållanden förbättras, hvartill vissa utsigter numera synes förefinnas, kommer utan tvifvel utflyttningen från Stockholm att minskas och efterfrågan på tomtmark att aftaga. Särskilt kommer, att Stockholms stad under de senare åren inköpt högst betydande markområden, dels söder om Stockholm dels väster om staden, ej långt från nu ifrågavarande trakter, och inom kort torde upplåtas till försäljning, hvarvid de förmåner, som därstädes kunna erbjudas i form af goda kommunikationer, vatten-, aflopps- och belysningsanordningar samt möjligen billig tomthyra, ställa dessa gynnsammare i konkurrensen än andra. Kommissionen har alltså den uppfattningen att, om försäljning af nu ifrågavarande, för öfningsfältet obehöfliga områden skall äga rum, därmed icke bör för längre tid uppskjutas.” Ytterligare ett motiv verkar ha varit att bygga tillfälliga bostäder för husvilla under de värsta perioderna av bostadsbrist. Ygberg ansåg i samband med ett ärende om 30-åriga baracker på arrenderade tomter i innerstaden att: ”Bostadsbristen torde också i ringa mån blifva undanröjd genom uppförande

af de föreslagna husen, utan bör för sådant ändamåls vinnande tillräckligt antal hus uppföras hvarje år. Platser, där fristående boningshus af trä i något större antal kunna uppföras, gifves dock icke inom Stockholms nuvarande område, utan bör enligt mitt förmenande de af staden inköpta landtegendomarna därtill användas.”, memorial 13/2 1905, tryckt i SSF Bihang 31 1905 s 16. Drätselnämndens första avdelning bekräftade att det var så man tänkt sig de tillfälliga lösningarna i fortsättningen: (SSF Bihang 31 1905 s 17): ”Staden har för närvarande mycket få obebyggda tomter vid reglerade och med ledningar försedda gator, beroende därpå, att staden så snart sådant med hänsyn till gaturegleringens framskridande varit möjligt försålt den vid de nya gatorna belägna byggnadsmarken. Detta obestridliga men icke desto mindre ofta förbisedda förhållande vållar, som sagdt, ständiga svårigheter för afdelningen att i önskad omfattning tillmötesgå än så behjärtansvärda kraf på stadens mellankomst för anskaffande af tomtmark, och det har icke minst varit af sådan anledning afdelningen föreslagit inköp af större jordområden utanför staden.”

207 Johansson 1974 s 222f.

208 Underdånigt betänkande och förslag angående försäljning af Norra Djurgården m. m., Stockholm 1903 s 5.

209 Underdånigt... s 58, 69.

210 SSF Bihang 162 1904 s 2, undt september 1904 av Axel Ekwall, A O Alrutz och Ygberg. Som Edvard Fränckel framhöll i en senare stadsfullmäktigedebatt (SSF Protokoll 21/11 1904 §8-11) skulle staden genom lantegendomsköpen komma ”i den ställning, att den kan bjuda staten spetsen, ty ingen annan än staden kan förvärfva Ladugårdsgärdet [...] Då är det staden, som kan bestämma villkoren för inköpet av denna mark.”

211 Ladugårdsgärdeskommissionens arkiv F1a Vol 2 Koncept av skrivelse Till Konungen 26/10 1906 s 3f. Och var det ens önskvärt? (s 8): ”Obestridligt torde vara, att bostadslägenheterna i de öfversta våningarna af ett sexvåningshus erbjuda vida större trefnad och hygieniska fördelar, än de ofta af gatudam [sic] och gatubuller besvärade lägenheterna i ett hus om två á tre våningar.”

212 Memorial 12/12 1904, instämmande från Ygberg 13/12 1904, cit. i Utlåtande 58 1905 s 3.

213 Ladugårdsgärdeskommissionens arkiv F1a iv Koncept av skrivelse till konungen 26/10 1906 s 14. Det var Hallmans och Ygbergs avsikt att områdena på norra Djurgården skulle avses för de förmögnare delarna av befolkningen, medan stadens lantegendomar i första hand skulle fyllas med industrier och arbetarbostäder. De framhöll också att det faktiskt kunde bli lönsammare för staden att sälja tomterna billigt, eftersom exploateringen då skulle gå så mycket snabbare.

214 Stadsingenjörskontorets tjäntememorial till drätselnämndens första avdelning vol 131 s 798f, Ygberg 28/1 1907, GFKA. Ygberg framhöll också att en försäljning till lägre pris också skulle gå snabbare och därmed minska statens räntekostnader, vilket skulle göra den ekonomiska förlusten mindre kännbar, vol 131 s 788, 23/1 1907.

215 SSF Motion 11 s 3, 6.

216 von Koch 1903 s 2.

217 SSF Motion 17 1907 s 3-6, 9-21, 24-26.

218 SSF Bihang 182 1907 s 11.

219 SSF Bihang 183 1907 s 4. Emellertid förklarade Tengdahl, som satt i kommittén, att han ville stryka ordet ”sedlighet” i passusen, eftersom en sådan skrivning annars kunde drabba sammanboende par som valt att inte gifta sig. Med knapp majoritet i kommittén lyckades han få den förändringen genomförd, s 51f, Lantegendomsnämndens arkiv, Protokoll 29/6 1908 §3, SSA.

220 Johansson 1987 s 234-265.

221 *Social Tidskrift* 1902:8 s 297-299.

222 SSF Motion 9 1903 s 1f Vidare framhölls att barnens skolgång försvårades och att framförallt Göteborg för länge sedan genomfört motsvarande inkorporeringar.

223 SSF Protokoll 1/6 1904 §15, Bihang 65 1904. I debatten framhöll Kinnwall att enligt hans ”åsikt Stockholms stad ingalunda bör i oändlighet köpa mark” och fick medhåll av direktören F W H Pegelow. I Göteborg hade omfattande inkorporeringar genomförts redan innan sekelskiftet, Karlsson s 58.

224 SSF Bihang 14 1908 s 4. Därefter var motiven, i nämnd ordning, möjligheter till bättre hälsovård, brandbekämpning, fattig- och barnavård, snabbare rättsskipning, bättre förmyndarskap över

omyndigas medel samt, slutligen, skattetekniska och administrativa skäl, s 4-6.

225 *Stockholms-Tidningen* 18/2 1905. Jmfr Egnahemsutredningens utlåtande 1901 s 13.

226 SSF Bihang 68 1906 s 6.

227 SSF Protokoll 26/2 §18 (Fränckel), 26/2 1908 §2 (Lindhagen och Hjortzberg), 19/10 1908 (Fränckel), 7/12 1908 §6 (Alderin).

228 Lindberg s 492f.

229 Embetsberättelse för år 1876 af Dr C. G. Grähs, förste stadsläkare i Stockholm, Stockholm 1877 s 22.

230 Jmfr Lindberg s 441.

231 Citerat i Embetsberättelse för år 1875 af Dr C. G. Grähs, Förste stadsläkare i Stockholm, Stockholm 1876, s 25.

232 Citerat i Embetsberättelse för år 1875 af Dr C. G. Grähs, Förste stadsläkare i Stockholm, Stockholm 1876 s 25f

233 Fram tills dess ägnade sig hälsovårdsnämnden åt att bygga sanatorier dit de sjuka kunde hänvisas, Lindberg 1980 s 500f.

234 Stockholms stads hälsovårdsnämnds arkiv, Protokoll 26/3 1904 §6, SSA; SSF Protokoll 18/6 1906 §14.

235 SSF Bihang 182 1907 s 6.

236 Se t ex SSF Protokoll 19/6 1907 §25 #1 s 560 (Lindhagen).

237 SSF Bihang 183 1907 s 18.

238 LeK 24/10 1907 §8, 21/2, 27/2 och 3/3 1908 §1, SSF Bihang 40 1908 s 1.

239 LeN 28/8 1908 §5 Bil F, SSF 156, BerU 250, Protokoll 30/11 §2 #3.

240 LeN 11/5 1915 §9 Bil H s 5.

241 SSF Bihang 161 1907 s 9-14. (cit. s 14), kursiv i original.

242 SSF Protokoll 16/3 1914 §18 (Wahl), 18/9 1916 §29 (Wahl), FN 21/11 1923 §2. Givetvis fungerade den hänvisningen bara så länge den disciplinära bostadsdiskursen hade någon kraft. Den av Gerhard Magnusson skrivna Motion 26 1910, som nämndes i kapitel fyra, kan förmodligen också räknas till denna genre, avfattad som den var vid ett tillfälle när socialdemokraterna ännu inte hade möjlighet att förankra sina resonemang i en egen politisk praktik.

243 SSF Bihang 18 1908 s 3 (Malm och Alrutz), jmfr SkU 282 1923 s 1088f (drätselnsämnden).

244 SSF Protokoll 15/5 1916 §17 s 301.

245 SSF Protokoll 2/4 1918 §14 (von Otter), 11/12 1922 §24 (Folcker).

246 SSF Protokoll 18/9 1916 §29 (von Otter), 17/12 1923 §12 (Meurling), Bihang 169 1916 s 48f (drätselnsämndens första avdelning).

247 SSF Protokoll 17/9 1923 §42 s 536 (Folcker), 17/12 1923 §12 (Meurling), 1/3 1920 s 89 (A E Magnusson), §14, 15/9 1924 s 478f (Josef Nilsson), Bihang 12 1920 (reservation av Norén och Liander).

248 FN Protokoll 21/11 1923 §3 Bil 2 (20/10) s 6.

249 SSF Protokoll 15/12 1924 §12 #1 s 728f.

250 SSF 15/12 1924 §12 #1 s 732.

251 SSF 17/11 1924 §19 s 646.

252 FN 6/2 1925 §27, jmfr SSF Protokoll 18/1 1926 §19 (Juhlin-Dannfelt, Josef Nilsson).

253 FN 8/10 1926 §26 Handling 593 1926 Otto Starck 12/4 1926, Nils Hasselquist 6/10 1926, SSF Protokoll 15/5 1916 §17 s 267

(Lund), 30/3 1917 §8 (Folcker, A E Magnusson), 15/5 1919 §6 (cit.) s 887 (Bagge), 17/9 1923 §42 s 516 (Meurling), 15/12 1924 §12 #1 s 733 (Sandberg), SkU 396 1924 (Fastighetsdirektören Nils Hasselquist 4/11 1924) s 1852f, SkU 323 1926 (reservation i FN 1/10 1926 av ordf Juhlin-Dannfelt och Borgström) s 1590f.

254 SSF SkU 343 1925 s 1578 (kammarkontoret 16/10 1925).

255 SSF Bihang 193 1912 s 27.

256 Se t ex Axel Dahlbergs memorial till fastighetsnämnden den 22 februari 1919 (s 6): ”Obestriddigt torde vara, att nämnden i sin verksamhet är i behov av en husbyggnadsavdelning såväl beträffande nybyggnad som underhåll och reparation. Vissa tjänstemän på lantegendomsnämndens husbyggnadsavdelning torde visserligen här hava sin självskrivna plats, men inför de stora bostadsbyggnadssuppgifter, som av allt att döma inom den närmaste tiden komma att påvåla staden och därmed fastighetsnämnden, torde denna avdelning bliva av avsevärt större omfattning än den förutvarande lantegendomsnämndens.” LeN FV 71.

257 Respektive SSF Motion 31, 40 och 41 1918.

258 Se t ex SSF Motion 34 och 35 1923.

259 SSF Motion 25 1919, BerU 148 1919, Protokoll 20/10 1919 §6.
 260 FN 16/11 1923 §28 Bil D, SSF Protokoll 16/10 1922 §27 (Lindhagen), Motion 26 1929.
 261 SSF Protokoll 17/11 1924 §19 (interpellation av Wiksten), 15/12 1924 §12 #1 (Wiksten), Motion 36 1923, 32 1924.
 262 FN 29/12 1920 §25, 1/11 1929 §33, SSF Motion 9 1925.
 263 FN 29/11 1929 §33, dnr 378 (Eggert 15/11 1929) s 3.
 264 SSF Motion 10 1929, jmf Motion 32 1930.
 265 SSF Protokoll 1/4 1930 §19 (Grimlund, Sandberg).
 266 SSF Motion 26 1910 s 11, 20.
 267 SSF Bihang 193 1912 s 22 (LeN 25/10 1912 §12 reservation av herr Lindhagen).
 268 Forsell 1994 s 12, jmf Rådberg 1994 s 28.
 269 Rådberg 1988 s 192-194.
 270 T ex FN 30/12 1921 §15.
 271 FN 8/9 1925 §2 (vice ordf res.).
 272 Rådberg 1994 s 120f.
 273 Se kapitel 1.
 274 Cit. ur *Dagens Nyheter* 14/2 1908.
 275 SSF Protokoll 28/5 1912 §5 s 564f (Lindhagen), 17/3 1913 §20 (Lindhagen, Alderin, Bendixson, A E Magnusson), 11/12 1913 §4 s 1336 (Lindhagen), Motion 11 1912, BerU 61 1912. Jmf SSF Protokoll 30/6 1911 §6 s 1445f (Anna Lindhagen).
 276 LeN 22/1 1909 §11 reservation av herr Lindhagen.
 277 SSF Protokoll 6/6 1910 §5 #2 (Carl Lindhagen, Carl Lindhagen), Motion 11 1912.
 278 Föredragskoncept av C H Meurling dat 10/12 1908, i LeN, FV 13 Meurlings utredning om Örbylinjen m. m. s 7, LeN 11/10 1909 §8 (SSF Protokoll 16/9 1909 §21), 8/6 1915 §13 Bil E s 21ff, FN 29/12 1920 §9, SSF Protokoll 29/3 1909 §12 (Lindhagen), 30/6 1911 §6 #1 s 1447f (G F Östberg), 28/5 1912 §5 (G F Östberg, Wickman, vice ordföranden/Johan Östberg??), 16/1 1925 §15, BerU 69 1908, SkU 487 1920.
 279 SSF Bihang 6 1911 s 2f. Som framgår av Rådberg 1988 s 178-181, 223-228, 258, var generalplanarbetet i Stockholm betydligt försenat i förhållande till andra större städer i landet.
 280 SSF Protokoll 14/4 1913 §7 (Wallenberg), 15/5 1922 §12

(Edkvist), 28/5 1923 §45, Motion 55 1917 (Vinberg), 7 1919 (Anna Lindhagen), 11 1923 (Carl Lindhagen), 21 1928, SkU 93 1925 s 557ff, 560ff, SkU 303 1928, SkU 346 1928 s 1504f (FN 22/9 1928), SkU 30 1930. Jmf länsarkitekten Edvin Stenfors bidrag till föreläsningsantologin *Ett vårdat stadsbyggande* (Stockholm 1928) s 45-60.
 281 FN Akt 555/1924 Dahlberg 20/10 1924 s 3, SSF Protokoll 14/4 1913 §7 s 622 (Gerhard Magnusson), 19/3 1917 §28 s 207f (Ström), 5/5 1919 §15 (Wahl), 30/6 1920 §24 s 362 (Ström), 397 (Ström, Klefbeck, Lidman), 18/1 1926 §19 s 35 (Lindhagen), 17/10 1927 §9 s 425f (Kilbom), Motion 39 1924 (Lindhagen), Bihang 148 1919.
 282 SOU 1928:5 s 467-479.
 283 Om citysaneringen, se Deverell.
 284 SOU 1928:5 s 465f, SSF SkU 346 1928 s 1500.
 285 SSF SkU 346 1928 s 1504f.
 286 SSF SkU 346 1928 s 1508.
 287 FN Akt 177 1926 (Starck 20/8 1926, Hasselquist 25/8 1926), SSF Protokoll 19/3 1917 §28 (Palmstierna, Ström), 28/5 1923 §44, Motion 45 1923.
 288 SSF Protokoll 17/3 1913 §28 s 343 (Lindhagen), 27/4 1916 §4 #1 s 202 (Lindhagen), 12/12 1927 §3 s 584, 589, 591, 595 (Lindqvist, Lindhagen), Motion 8 1926 s 78 (Lindhagen), SkU 347 1925 s 2101 (FN 8/10 1925), Bihang 183 1907 s 42, 193 1912 s 27, 34 (Lindhagen).
 289 SSF 12/12 1927 §3 s 591.
 290 Som Åke Eriksson (1979 s 156f) visar, stadgades där att bara ett hus fick uppföras på varje tomt, att man inte fick driva rörelse i sina hus, att man inte fick ha mer än två kök, att ritningarna skulle godkännas av bolaget, att folkmöten och sammankomster inte fick förekomma på tomten, och att det var förbjudet att idka utskänkning eller spel på tomten, vidare att man inte fick ha stall, ladugård eller hönshus, inte lägga upp kol, sten eller bräddor, slakta eller tillverka korv. En intresseförening startades 1897.
 291 LeN/K 25/7 1907 §2, 11/12 1913 §3, 14/5 1914 §8, 21/3 1916 §6, FN 16/8 1929 §27.
 292 Palme 1925 s 28.

293 SSF Protokoll 6/6 1910 §5 s 618 (Lindhagen).
 294 FN Akt 138/1923, SSF Protokoll 15/3 1926 §18 (Juhlin-Dannfelt, A E Magnusson).
 295 SSF Motion 18 1917 s 2.
 296 FN 10/9 1919 §12 Reg 142, SSF Protokoll 2/7 1919 §14.
 297 FN Akt 51/1927, gatunämnden 15/9 1926, fastighetsnämnden 7/1 1927.
 298 FN Akt 51/1927, uttalanden avfattade 3/3, 3/3 (cit.), 3/3, 4/3, 4/3, 4/3 1926. Uttalandena redovisades i samband med Dahlbergs utlåtande, men måste som datumen utvisar ha införskaffats i något annat sammanhang.
 299 T ex Herlitz i SFF Motion 4 1907 s 1, Yngve Larsson som i den av von Koch beställda rapporten över kommunalsocialistisk bostadspolitik i utlandet värtaligt talade om ”hyreskasernen, tomtjobberiets på långt håll synliga symptom /.../ öfverbefolkade, traditionslöst ungsocialistiskt, men väl också i sin tur nyskapande” (Larsson 1907 s 4).
 300 LeN E III Diverse inkomna handlingar 1907-1918, Skrivelse från Överstyrelsen för Stockholms stads folkskolor 30/3 1908, bil 27/3 1908 fr 1:e folkskoleisnp. Frans v. Scheele (båda cit.).
 301 Rådberg 1994 s 99.
 302 SSF Protokoll 30/6 1911 §6 #1 s 1446 (Anna Lindhagen).
 303 FN 28/9 1923 §2 (reservation av herr Lindhagen).
 304 SSF Protokoll 17/3 1913 §20 s 343 (cit.), 18/12 1919 #88 s 1221f (Carl Lindhagen), Bihang 12 1920 s 3.
 305 SSF Protokoll 15/12 1924 s 727 (Carl Lindhagen), SkU 396 1924 s 1861 (fastighetsdirektören 4/11 1924).
 306 SSF Protokoll 17/12 1923 §12 (Ström, Björklund).
 307 FN 21/10 1923 §17 Handling 421/27, 1/10 1927 (Ålstens trädgårdsstadsförening båda cit.), 13/10 1927 (Dahlberg), jmf FN 23/4 1914 §12 Bil D, FN 29/7 1927 §23 Handling 331/27.
 308 Se t ex Larsson 1916, eller Meurlings memorial från samma år, LeN 6/2 1916 §14 Bil. K s 14, FN 27/2 1925 §32 Registratur 75.
 309 SSF Protokoll 30/1 1922 §16 s 24 (Meurling).
 310 Se FN 2/12 1925 §3 (särskilt yttrande av FD Hasselquist 11/12 1925), 21/1 1927 §11. SSF Protokoll 22/12 1925 §4 (Björklund), 17/10 1927 §9 (Juhlin-Dannfelt, Sandberg, Lindqvist), SkU 391

1925 s 2003.
 311 Se t ex FN 10/9 1919 §12, 4/11 1924 §3.
 312 SSF 21/5 1917 §20 s 404f (Lamm).
 313 FN 21/11 1923 §2, SSF Protokoll 17/12 1925 §12 s 709 (Wahl). Enligt nämndens uppgifter i SkU 247 1924 s 987 (25/4 1924) var vid den tiden 424 kolonistugor inom stadsområdet bebodda året runt, ofta av barnfamiljer.
 314 Volny s 73.
 315 LeN 21/1 1915 §12 Bil G (Avsant 28/12 1914).
 316 *Dagens Nyheter* 14/6 1908 (Anna Lindhagen om förbud mot inneboende i stadens egna hus), SSF Protokoll 7/2 1910 §12 s 129 (Axel N. Andersson), Motion 26 1910 s 11, 19 (Gerhard Magnusson och socialdemokratiska gruppen), 5 1912 s 2 (August Ljunggren).
 317 SSF Bihang 30 1908 s 23 (Arnold Josefson, föreståndare för upplysnings- och understödsbyrå för tuberkolossjuka 7/2 1908).
 318 SSF Protokoll 18/11 1912 §21 s 1043 (Stockman).
 319 SSF Motion 8 1916 s 2f.
 320 LeN 10/10 1917 §10.
 321 SSF Protokoll 17/6 1912 §11 s 677 (Hedin cit.), 682, 686, 687 (Tengdahl cit.), 695ff (Erixson).
 322 SSF BerU 289 s 28.
 323 SSF Protokoll 15/10 1917 §10 (Tengdahl, Warburg, Folcker), jmf SSF Bihang 47 1917.
 324 FN 2/4 1919 §26 Bil O (Meurling).
 325 SSF SkU 116 1921 s 28 (FN 15/3 1921).
 326 FN 21/11 1923 §2, SSF Protokoll 16/10 1922 §27 (Folcker vs Ström), 15/11 1926 §14 s 334, 337 (Sandberg), SkU 396 1924 s 1860f (Fastdir. Hasselquist).
 327 SSF Protokoll 26/5 1930 §22 s 421 (Sandberg). Notera att Sandberg i det här sammanhanget inte ens nämner de sanitära riskerna.
 328 SSF Motion 8 1915.
 329 SSF Protokoll 16/10 1916 §18 s 643ff (Wahl), 30/3 1917 §8 s 250f (Wahl).
 330 SSF Motion 8 1917, 26 1918.
 331 FN 21/11 1923 §2, SSF Motion 45 1923.

- 332 SSF Motion 28 1924.
 333 SSF Bihang 9 1924 s 11-18, SkU 248 1924 s 999.
 334 SSF Protokoll 30/6 1924 §24 (Ström, Sandberg, Juhlin-Dannfelt, Törnell, Gustafson, Ström).
 335 SSF Motion 2 1920, 20 1929.
 336 LeN 12/11 1909 §4, 1/7 1910 §13, 21/4 1911, 5/11 1914 §6, 14/8 1918 §6.
 337 LeN 2/9 1910 §9 Bil E.
 338 TRK 28/1 1913 §7.
 339 LeN 14/8 1918 §6, FN 28/4 1920 §10, 11/1 1924 §29.
 340 FN 13/6 1924 §24, 18/7 1924 §24. Nya tillstånd FN 6/3 1925 §23, 3/4 1925 §21, 30/6 1925 §57 o s v.
 341 FN Akt 238 dnr 53 1927, Westholm 28/12 1926.
 342 FN 18/5 1928 §21.
 343 FN Akt 238/1928, Hasselquist 15/5 1928.
 344 FN Akt 238/1928, Dahlberg 10/5 1928.
 345 FN 9/11 1928 §20, Akt 238 Dahlberg 29/10 1928, 7/11 1928.
 346 FN 26/7 1929 §25, Akt 238/1928 Dahlberg 20/3 1930.
 347 SSF Protokoll 30/6 1924 (Juhlin-Dannfelt, Sandberg).
 348 LeN 17/4 1917 §18 Bil H (3/4 1917), 10/4 1918 §18 (30/3 1918), jmför även FN 28/5 1919 §22.
 349 LeN EIII Diverse inkomna handlingar 1907-1918, Brev från hyresgäster 8/11 1915 (cit.) och 8/11 1915.
 350 FN 7/7 1920 §23, 10/2 1921 §8, 14/10 1921 §25, 9/3 1923 §21, 12/6 1925 §35 särskilt yttrande (Lindhagen), 29/7 1927 §22, 30/8 1929 §10, SSF Motion 10 1921, Protokoll 21/9 1925 balansrelationen (A E Magnusson), SKU 211 1928 s 959f.
 351 SSF Protokoll 28/4 1924 §23, 19/9 1027 §83, Motion 8 1926, SKU 127 1924, 347 1927 s 2105, 2141.
 352 SSF SKU 127 1924 s 513, 515.
 353 SSF Protokoll 11/3 1912 §5 s 299f (Alderin), jmför 29/3 1920 §17 s 209 (Johan Östberg).
 354 Larsson 1977 II s 343f, Östberg 1996 s 92f.
 355 SSF 6/12 1920 §11 s 576 resp. 567, jmför SSF 12/12 1927 § s 595 (Lindhagen).
 356 SSF Protokoll 18/10 1920 §19 beslutsdelen s 316.
 357 Rothstein 1985.

- 358 SSF Protokoll 18/10 1920 §19 s 476f.
 359 SSF Protokoll 18/10 1920 §19 s 467.
 360 SSF Protokoll 12/12 1927 §3 s 606 (Granqvist), 20(2 1928 §7 s 87 (Granqvist), SSF 6/5 1929 §29 s 130f (Granqvist), 1/4 1930 §13 (Granqvist).
 361 SSF Protokoll 18/1 1926 §19 s 44 (John Andersson), 17/10 1927 §9 s 425 (A E Magnusson).
 362 SSF Motion 2 1928 s 4.
 363 Forsell 1994 s 55f.
 364 SSF Motion 26 1910 s 1-3.
 365 Jacobsson s 111.
 366 Jan Lindhagen s 179.
 367 Östberg 1996 s 106-122, 189f, 194, Forsell 1994 s 24f.
 368 Vilket emellanåt dock också dök upp i den administrativa diskussionen - och avlogs, se FN 21/11 1923 §3.
 369 Östberg 1996 s 231, 242-48, 257.
 370 Jmför Östberg s 26f, 55-60, 80ff, 120, 253.
 371 SSF Protokoll 15/12 1924 §10 (Lindhagen), 26/5 1930 §21 (Lindhagen).
 372 SSF Protokoll 2/3 1908 §5 (von Koch, Elmquist), 29/3 1909 §11 s (Lamm, vice ordf?) 11/3 1912 §5 (A E Magnusson) 16/10 1916 §18 (Lindhagen), Motion 26 1910 s 18ff, 12 1912.
 373 SSF 20/2 1928 §7 s 87.
 374 SSF 1/3 1920 §14 (Berghlund).
 375 SSF 17/9 1923 §42 s 527, 536 (Ström).
 376 Johansson 1962 s 522.
 377 Sandahl 1922 s 51.
 378 Johansson 1962 s 525-529.
 379 Johansson 1962 s 529ff.
 380 Johansson 1962 s 532, Rådberg 1988 s 197.
 381 Johansson 1962 s 535f, Strömberg 1989/1992 s 243.
 382 Rådberg 1988 s 200-206.
 383 Jacobsson 1996 s 308.
 384 Strömberg 1992 s 23.
 385 FKM 1911:80 s 2, cit. i Sandahl ? s 31.
 386 Cit. Lindhagen 1972 s 175.
 387 Johansson 1962 s 544, 533, 565, Strömberg 1989/1992 s 245.

Som Lars Nilsson (1989 s 130) har visat var den åsikten för landet som helhet inte alldeles ogrundad, urbaniseringstakten – det vill säga stadstillväxtens tendens att accelerera – i Sverige sjönk faktiskt mellan mitten av 1880-talet och ungefär 1930, när den på nytt tog fart. Men detta gällde inte Stockholm.

388 Strömberg 1989/1992 s 245.

389 Johansson 1962 s 558.

390 Strömberg 1989/1992 s 246f.

391 Strömberg 1992 s 23, Jacobsson 1996 s 188.

392 Rådberg 1988 s 252-255.

393 Schuyler s 28.

394 Rydberg 1956 s 127f: ”Nej, ständigt över dessa städer hänger/ en himmel klädd i sorg, en rökkupol,/ igenom vilken knappt en solglimt tränger/ längs svarta murar ner i källarhål,/ som hysa jämmer, laster, nöd och skarn/ och hysa trälaskarans bleka barn./ Hur skördar växa där för Dödens lia!/ Befriaren, den ende värd sitt namn,/ har brått där inne att de små befria/ ur kränka mödrars och eländets famn./ Dock överallt jag möter samma rön:/ naturen slösar ju med livets frön,/ och när vårt eget släkte förelades/ att med förkvävda själar fylla Hades/ och kyrkogårdarna med späda lik,/ så vad gör det? Den evige är rik,/ och ständigt ökas ju den dvärgastam,/ som vältrar sig ur källarhålen fram.”

395 Rydberg 1956 s 69.

396 En mer genomgripande övergång erbjuds i Nils Edlings avhandling *Det fosterländska hemmet*, s 295-321, där inte minst Forsslund ges ett avsevärt utrymme. Min avsikt är dock snarare att illustrera hur de olika ideologiska elementen kunde vävas samman på olika sätt, än att teckna en idébakgrund.

397 Jfr Theweleit s 364f, Anderson s 15f.

398 Närmare bestämt tomtens på villkor att Hinke Bergegren inte inbjöds dit, Forsslund 1991 s 26.

399 Uppgifterna hämtade från Sundin s 324, Forsslund 1991 s 23-29, Furuland s 48, Johnson s 87, 89, Olsson s 108.

400 Simmel s 209. Edling ser också ett samband mellan Forsslund syn på staden och den som Max Nordau och August Strindberg utvecklat under 1880-talet, Edling s 302.

401 Forsslund 1900 s 61f.

402 Forsslund 1900 s 63.

403 Forsslund 1900 s 69f.

404 Jfr Rydberg 1956 s 197, Edling s 302, Deland 1996 s 6.

405 Forsslund 1900 s 97.

406 Forsslund 1900 s 93.

407 Forsslund 1900 s 105.

408 Forsslund 1900 s 177.

409 Forsslund 1900 s 102ff. Det här temat behandlas utförligare i Forsslund 1901 s 83f.

410 Forsslund 1900 s 93.

411 Forsslund 1900 s 93ff, cit s 96.

412 Sundin 1983 s 340ff.

413 Forsslund 1900 s 178f.

414 Forsslund 1906 I s 124.

415 Forsslund 1906 II s 38f.

416 Forsslund 1906 II s 172ff.

417 Forsslund 1906 s 182ff.

418 Forsslund 1906 II s 210f.

419 *Social-Demokraten* 5/8 1909.

420 Furuland s 64.

421 Forsslund 1919 s 75-81.

422 Forsslund 1919 s 88f.

423 Forsslund 1914 s 97.

424 Forsslund 1914 s 99f.

425 Vilket han själv tillstår, Forsslund 1914 s 106ff, jfr Sundin s 334f.

426 Sundin s 337f, som också påpekar att den ovannämnda enhetstanken kan vara hämtad från den Haeckelska monismen.

427 Forsslund 1914 s 110-120.

428 Forsslund 1914 s 122.

429 Forsslund 1915 s 31.

430 *Dagens Nyheter* 30/5 1930.

431 *Konsumentbladet* 11/10 1930 s 9.

432 Forsslund 1932 s 111.

433 Forsslund 1940 s 96.

434 Wallis 1877 s 1.

435 Wallis 1888 s 50ff, 58-75.

- 436 Wallis 1888 s 134.
 437 Östberg 1991 s 134.
 438 Wallis 1888 s 104f.
 439 Wallis 1901a s 30.
 440 Wallis 1901b s 105.
 441 Riksdagens andra kammare, Protokoll 27/5 1908 s 48, 51.
 442 Riksdagens andra kammare, Protokoll 27/5 1908 s 50f, cit s 51.
 443 Riksdagens andra kammare, Protokoll 1/6 1910 s 102, 103 (cit).
 444 Riksdagens andra kammare, Protokoll 27/5 1908 s 53. Wallis utvecklade de här temana i tidskriften *Nationalkuriren*, *Organ för Nationalgodtemplarorden* 9/7, 23/7, 20/8 och 27/8 1908. Den sista av de här artiklarna fick en avslutning, som väl illustrerar sambandet mellan tidens stadsfientlighet och egnahemsrörelsen: ”Egna-hemsfrågans lösning måste bli den svenska underklassens livsfråga i samma grad som alkoholfrågans lösning. Av bådas lösning beror möjligheten att kunna fostra starka, friska släkten, som kunna hava livsmod nog att föra den verkliga kulturen framåt - ty att den nutida storstadskulturen är en skenkultur och icke någon verklig kultur behöver blott påpekas - den satsen är självklar: kultur kan omöjligt den livsföringen kallas som utrotar folkstammen, upplöser familjen och urartar såväl fädren som barnen, och det gör just storstads-väsendet.”
 445 Wallis 1914 s 87ff.
 446 Wallis 1914 s 47ff.
 447 Wallis 1914 s 176ff.
 448 Wallis 1914 s 203. Inte bara Wallis utan en rad av de vänsterliberaler som inte dessförinnan lämnat liberalerna för socialdemokratin, intog i samband med försvarsfrågan, bondetåget och världskrigets utbrott 1914 en extrem högerposition, se Östberg s 150f.
 449 Sedan 1976 föreligger en mycket användbar biografi över Wohlin, skriven av Birger Hagård.
 450 *Nya Dagligt Allehanda* 21/11 1906, cit i Hagård s 206.
 451 Wohlin 1916 s 3f, jfr Hagård s 210f.
 452 Wohlin 1914, 1915a, b och c.
 453 Wohlin 1919b s 5.

- 454 Wohlin 1918 s 119, cit i Hagård s 211.
 455 Wohlin 1915d s 70.
 456 Wohlin 1912.
 457 Wohlin 1910 s 94f.
 458 Wohlin 1910 s 100.
 459 Hagård s 208.
 460 Hagård s 206f, som bygger på artiklar i tidskriften *Vårt Land och Folk* 1921.
 461 Hagård behandlar Wohlins rasism och nationalism på s 191-212. Att storstäder var ett påfund importerat från sydligare breddgrader - runt medelhavet - och egentligen främmande för skogarnas germaner, var en föreställning som då och då dök upp, till exempel hos Wallqvist, 1890 s 4. Ett sentida exempel på samma föreställningar är Tore Wiklunds (1995) avhandling *Det tillgjorda landskapet*, s 15f, 72.
 462 Wohlin 1919a s 22, Wohlin 1919b s 9 (cit).
 463 Wohlin 1908 s 100.
 464 Wohlin 1919b s 10.
 465 Wohlin 1919a s 11.
 466 Wohlin 1919a s 15.

Referenser

Otryckta källor (otryckta uppsatser har placerats bland tryckt litteratur)

Stockholms stadsarkiv:

Drätselnämndens första avdelning arkiv (DrN1)
Handlingar

Byggnadsnämndens arkiv (BN)
Protokoll
Memorial

Fattigvårdsnämndens arkiv (FvN)
Protokoll
Handlingar

Hälsovårdsnämndens arkiv (HvN)
Protokoll
Handlingar

Lantegendomsnämndens arkiv (LeN)
Protokoll
Registratur
Diverse handlingar

Stadsplanekommissionens handlingar

Carl Lindhagens arkiv (CLA)

Lennart Palmes Familjearkiv
Brevarkivet

Gatu- och fastighetskontorets arkiv, Tekniska nämndhuset (GFkA)

Stadsingenjörskontorets tjänstememorial

Riksarkivet:

Ladugårdsgärdeskommitténs handlingar
Protokoll
Korrespondens

Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek:

Axel Raphaels klipparkiv (RKA)

Stockholms Tomträttskassas arkiv (TRK), förvaltas av SE-Banken Bolån och har deponerats hos AB Arkivhuset, Järna.

Protokoll
Handlingar

Intervjuer:

Telefonsamtal med Björn Bergebo, Stockholms stads gatu- och fastighetskontors avdelning för strategi/värdering 17/4 1997

Tryckta källor

Tidningar och tidskrifter

Aftonbladet
 Dagens Nyheter
 Illustrerad teknisk tidskrift
 Konsumentbladet
 Nationalkuriren
 Nya Dagligt Allehanda
 Social-Demokraten
 Social Tidskrift
 Stockholms Dagblad
 Svenska Dagbladet
 Svenska Folket

Litteratur använd som källor

Ett vårdat stadsbyggande 1928: Ett vårdat stadsbyggande, Kultur, modern teknik och kontroll, Sammandrag av föreläsningar hållna vid länsstyrelsens i Stockholms län stadsbyggnadstekniska föreläsningkurs för länets byggnadsnämnder m fl den 3-5 november 1927, Stockholm 1928
 Forsslund 1900: Karl-Erik Forsslund, *Storgården, En bok om ett hem*, andra uppl, Stockholm 1900
 Forsslund 1901: Karl-Erik Forsslund, *Storgårdsblomster, En ung faders dagbok utgifven af med vigneter af Lydia Skottsberg*, Stockholm 1901
 Forsslund 1906 I och II: Karl-Erik Forsslund, *Göran Dellings, en lefnadshistoria i två böcker*, Stockholm 1906 (I och II)
 Forsslund 1914: Karl-Erik Forsslund, *Hembygdsvård II, Kulturskydd och bygdemuseer*, Stockholm 1914
 Forsslund 1915: Karl-Erik Forsslund, *Hemma igen, En skissbok från storgården*, Stockholm 1915
 Forsslund 1919: Karl-Erik Forsslund, *Till ett bergsfolk, Dikter av*, Stockholm 1919

Forsslund 1932: Karl-Erik Forsslund, *Från valborgsmässa till korsmässa, Gammelmodiga dikter av*, Stockholm 1932
 Karl-Erik Forsslund, *Vakt och värn, Dikter 1918-1940*, u.o. 1940
 af Geijersstam 1894: Gustaf af Geijerstam, *Anteckningar om arbetarförhållandena i Stockholm*, Skrifter utgifna af Lorenska stiftelsen N:o 9, Stockholm 1894
 George 1884: Henry George, *Social Problems*, London 1884
 George 1879/1913: Henry George, *Framåtskridandet och fattigdomen*, Stockholm 1913
 Guinchard m fl 1903: Joseph Guinchard, *Af styrelsen öfver Stockholms stads asyl för busvillor föranstaltad statistisk undersökning angående bostadsförhållandena i Stockholm åren 1900 och 1902*, Stockholm 1903
 Hallman 1902: Per Olof Hallman, *Ekonomien vid villa- och eganhemskolonier i städer. Föredrag inför Svensk Teknologförenings afdelning för husbyggnadskonst den 22/4 1902*, särtryck ur *Teknisk Tidskrift* 1902
 Hallman 1903: Per Olof Hallman, *Tysk nutida stadsanläggningskonst. Studie från utställningen i Dresden. Föredrag af arkitekt P. Hallman Stockholm*, särtryck ur *Arkitektur och dekorativ konst*, Stockholm 1903
 Hartelius 1874: Truls Johan Hartelius, *Om arbetarbostäder, Föredrag hållna i Stockholms Arbetareförening*, Stockholm 1874
 Howard 1902/1945: Ebenezer Howard, *Garden Cities of To-Morrow* (1898/1902), London 1945
 von Koch 1903: Gerhard Halfred von Koch, *Bostadsfrågan i Stockholm och Köpenhamn*, Social Tidskrifts småskrifter i bostadsfrågan III, Stockholm 1903
 Lagerstedt 1900: Agnes Lagerstedt, *Arbetarbostadsbolaget Stockholms arbetarehem, Dess förhistoria och utveckling*, Stockholm 1900
 Larsson 1907: Yngve Larsson, *Kommunalsocialistisk bostadspolitik i utlandet*, CSAs skriftserie 13, Stockholm 1907
 Larsson 1913: Yngve Larsson, *Inkorporeringsproblemet, Stadsområdets förändringar med särskild hänsyn till svensk förvaltningspraxis*, del I och II, Stockholm 1913
 Larsson 1916: Yngve Larsson, *Grundlinjer till föredrag om bostadsfrågan i nya stadsbildningar (kärnstadsproblemet)*, CSAs bostadskongress 21-23 september 1916, Stockholm 1916

Lindhagen 1917: Carl Lindhagen, *Drömmar och Stridslinjer IV*, Stockholm 1917

Lindhagen 1939: Carl Lindhagen, *Carl Lindhagens memoarer*, Tredje delen, Stockholm 1939

Meurling 1912: Carl Henrik Meurling, Exploateringsverksamheten å Stockholms lantområden, Återblick, framtidsplaner och erfarenheter, i *Social Tidskrift* 1912:1

Palme 1903: Johan Henrik Palme, *Stockholms bostadsfråga, En undersökning*, Stockholm 1903

Palme 1925/1982: Johan Henrik Palme, Trädgårdsstadens planering och tillkomst (1925), i *Djursholm, staden på landet* (B Krän ed.), Stockholm 1982

Palmstierna 1907: Erik Palmstierna, *Ur äganderättens historia*, Stockholm 1907

Raab 1847: Carl Raab, *Om statkarls-systemet i Sverige*, Stockholm 1847

Raphael 1903: Axel Raphael, *Bostadsfrågan, föreläsningar hållna vid Stockholms arbetareinstitut*, Stockholm 1903.

Rudberg 1862: A. E. Rudberg. *Förslag till ombyggnad af Stockholms stad inom broarne*, Stockholm 1862

Rydberg 1956: Viktor Rydberg, *Dikter*, Stockholm 1956

Simmel 1903/1981: Georg Simmel, Storstäderna och det andliga livet, i Georg Simmel, *Hur är samhället möjligt* (af Edholm ed.), Kungälv 1981

Smith 1776/1961: Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776) vol II, London 1961

Spengler 1981: Oswald Spengler, *Stadens själ*, Borås 1981

Söderqvist 1907: Nils Söderqvist, *Om stadsgad åborätt*, Stockholm 1907

Tengdahl 1894: Knut A Tengdahl, *Material till bedömande af hamnarbetarnes i Stockholm lefnadsförhållanden*, Skrifter utgifna af Lorénska stiftelsen N:o 13, Stockholm 1897

Wallis 1877: Curt Wallis, *Liernurs differenseringsystem och frågan om städernas renhållning*, Afhandling som med tillstånd af lärarekollegiet vid Karolinska medikokirurgiska institutet framställes af, 1877

Wallis 1888: Curt Wallis, Samskolan, *Amerikanska skolförhållanden särskildt med afseende på samskolan och dess hygien efter källstudier och egen åskådning*, Stockholm 1888

Wallis 1901a: Curt Wallis, Läkarearvodesfrågans nuvarande läge, Anförande vid Försäkringsmannaföreningens sammankomst den 20 okt. 1900, i *Försäkringsmannaföreningens tidskrift* Häfte 1 jan 1901

Wallis 1901b: Curt Wallis, Om de sjukliga förändringar i människokroppen som förorsakas af alkoholmissbruket, Lättfattlig framställning för lärare och nykterhetsvänner, *Populär-vetenskapliga framställningar* 19, Stockholm 1901

Wallis 1914: Curt Wallis, *Folkens framtid, Befolkningsfrågan från kulturella och politiska synpunkter, Fransmän-tyskar-ryssar*, Stockholm 1914

Wallqvist 1890: Hjalmar Wallqvist, "Om arbetarebostäder", inledande föredrag, Särtryck ur *Hygeia* 1890

Wallqvist 1891: Hjalmar Wallqvist, *Bostadsförhållandena för de mindre bemedlade i Göteborg*, Studie sommaren 1889, Skrifter utgifna af Lorénska stiftelsen N:o 5, Stockholm 1891

Wohlin 1908: Nils Wohlin, *Torpare- backstugu- och inhyysesklasserna. Öfersikt af deras tillväxt och aftagande med särskild hänsyn till torparklassens undergräfvande*, Stockholm 1908

Wohlin 1910: Nils Wohlin, *Faran af bondeklassens undergräfvande i sammanhang med de gamla arfvejordskädningarnas upplösning, emigrationen och bondjordens mobilisering*, Stockholm 1910

Wohlin 1915: Nils Wohlin, *Den äktenskapliga fruktsamhetens tillbakagång på Gottland*, Stockholm 1915

Wohlin 1916: Nils Wohlin, Minskas svenska folkets livskraft?, i *Social Tidskrift* 1916:3

Wohlin 1918: Nils Wohlin, *Den politiska bonderörelsen i Sverige och dess framtidsuppgifter*, Föredrag vid ett bondeting i Härnösand d 7 juli 1918, Uppsala 1918

Wohlin 1919a: Nils Wohlin, *Den svenska konservatismens framtid*, Föredrag inför nationella ungdomsförbundet i Stockholm, Stockholm 1919

Wohlin 1919b: Nils Wohlin, Den svenska bonderörelsens politiska uppgift, särtryck ur *Vårt land och folk*, Fylgia 1919

Åström 1907: Adolf Åström, *Samhällets jordäganderätt*, Stockholm 1907

Underdånigt betänkande och förslag till lag angående stadsplan och tomtindelning m. m. af Komiterade afgifvet den 24 augusti 1895

Underdånigt betänkande och förslag angående försäljning af Norra Djurgården m. m., Stockholm 1903

Lagberedningens förslag till ny Jordabalk, första delen (LBJ1) 1905

Riksdagstrycket

Protokoll, första och andra kammaren
 Motioner, första och andra kammaren
 Riksdagens skrivelser
 Lagutskottets utlåtanden (LU)
 Statsutskottets utlåtande

Egnahemskomiténs utlåtande 1901

Stockholms stadsfullmäktige (SSF)

Protokoll
 Motioner
 Beredningsutskottets utlåtanden (BerU)
 (från 1920 Stadskollegiets utlåtanden, SkU)
 Bihang

Stockholms kommunalkalender 1907-1930

Utlåtande med förslag till gatureglering i Stockholm af Komiterade, 1867

Statistisk årsbok för Stockholms stad 1905-1930

Sundhets- och hälsovårdsnämndernas i Stockholms stad ämbetsberättelser

Göteborgs stadsfullmäktiges handlingar (GSFH)

Kongl. Maj:Ts öfverståthållare i Stockholms stad till Kongl. Maj:T år 1828 afgifne Fem-års-berättelse, Stockholm 1829, samt 1834, 1840, 1845, 1851, 1853 och 1857.

Litteratur

Aalen 1992: H A Aalen, English origins, i *The Garden City, Past, present and future* (Ward ed.), London 1992

Abrahamsson 1990: Abrahamsson: Åke Abrahamsson, *Ljus och frihet till näringsfång, Om tidningsväsendet, arbetarrörelsen och det sociala medvetandets ekologi - exemplet Stockholm 1838-1869*, Stockholm 1990

Aglietta 1979: Michel Aglietta, *A Theory of Capitalist Regulation: The US Experience* (1976), London 1979

Ambjörnsson 1988: Ronny Ambjörnsson, *Den skötsamme arbetaren, Idéer och ideal i ett norrländskt sågverksambälle 1880-1930*, Malmö 1988

Amin & Thrift 1994: Ash Amin, Nigel Thrift, Living in the global, i *Globalization, institutions, and regional development in Europe*, Oxford 1994

Anderson 1883: Benedict Anderson, *Imagined Communities, Reflections on the origin and spread of nationalism*, London 1983

Andersson 1987: Jan-Otto Andersson, Reguleringskollans politiska ekonomi, i *Häftet för Kritiska Studier* 1987:2

Atmer 1987: Thomas Atmer, Land Banking in Stockholm, i *Habitat International* 1987:1

Attman 1963: Artur Attman, *Göteborgs stadsfullmäktige 1863-1962 I:2 Göteborg 1913-1962*, Göteborg 1963

Badcock 1994: Blair Badcock, The strategic implications for the Randstad of the Dutch property system, i *Urban Studies* 1994:7

Barber 1995: Bernard Barber, All economies are "embedded": The career of a concept, and beyond, i *Social Research* 62:2 1995

Barret-Ducrocq 1989/1991: Francoise Barret-Ducrocq, *Love in the time of Victoria, Sexuality, class and gender in nineteenth-century* London (1989), London 1991

Bauman 1991: Zygmunt Bauman, *Modernity and Ambivalence*, Cambridge 1991

- Bauman 1989/1991: Zygmunt Bauman, *Auschwitz och det moderna samhället* (1989), Uddevalla 1991
- Beevers 1988: R Beevers, *The Garden City Utopia, A critical biography of Ebenezer Howard*, London 1988
- Bellah 1967: Robert N Bellah, Civil religion in America, *Daedalus* vol 96, 1967
- Benevolo 1993/1995: Leonard Benevolo, *The European City* (1993), Oxford/Cambridge Mass. 1995
- Bengtsson 1992: Bo Bengtsson, *Bostadsbrist - på marknaden och i politiken*, SIB/Boverket, Gävle 1992
- Benhabib 1992/1994: Seyla Benhabib, *Autonomi och gemenskap, Kommunikativ etik, feminism och postmodernism* (1992), Uddevalla 1994
- Berge 1995a: Anders Berge, Socialpolitik och normgivning i Sverige 1871-1913, *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* 63-64 1995
- Berge 1995b: Anders Berge, *Medborgarrätt och egenansvar, de sociala försäkringarna i Sverige 1901-1935*, Lund 1995
- Bergman 1984: Bosse Bergman, *Halva staden, En idéhistorisk berättelse om London och trädgårdsstaden*, Göteborg 1984
- Berman 1982/1987: Marshall Berman, *Allt som är fast förflyktigas, Modernism och modernitet* (1982), Stockholm 1987
- Berman 1992: Marshall Berman, Why modernism still matters, i *Modernity and Identity* (Lash, Friedman ed.), Oxford 1992
- Beronius 1994: Mats Beronius, *Bidrag till de sociala undersökningarnas historia - eller till den vetenskapligt gjorda moralens genealogi*, Stockholm/Stehag 1994
- Billing & Stigendal 1995: Peter Billing, Mikael Stigendal, *Hegemonins decennier, Lärdomar från Malmö om den svenska modellen*, Malmö 1994
- Bjur 1984: Hans Bjur, *Stadsplanering kring 1900 med exempel från Göteborg och Albert Lilienbergs verksamhet*, Göteborg 1984
- Björck 1946: Staffan Björck, *Heidenstam och sekelskiftets Sverige, Studier i hans nationella och sociala författarskap*, Stockholm 1946
- Bladh 1992: Mats Bladh, *Bostadsförsörjningen 1945-1985, Det industriella byggandets uppgång och fall*, SB:42, Stockholm 1992
- Bobbio 1988/1992: Norberto Bobbio, *Liberalism & Democracy* (1988), London 1990
- Bodström 1994: Kerstin Bodström, *Marken, makten och bostäderna, Markanvisning inom mark- och bostadspolitiken i Stockholm*, Bfr R3,

- Stockholm 1994
- Boréus 1994: Kristina Boréus, *Högervåg, Nyliberalismen och kampen om språket i svensk offentlig debatt 1969-1989*, Falun 1994
- Brenner & Glick 1991: Robert Brenner & Mark Glick, The regulation approach: Theory and history, i *New Left Review* 188, 1991
- Broady 1991: Donald Broady, *Sociologi och epistemologi, Om Pierre Bourdieus författarskap och den historiska epistemologin*, Stockholm 1991
- Brunfelter 1984: Ulf Brunfelter, *Svenske planlagstiftning i historiskt perspektiv, Rättsliga metoder i markpolitiken*, Bfr R37, Stockholm 1984
- Buder 1990: S Buder, *Visionaries and Planners, The Garden City Movement and the modern community*, Oxford 1990
- Bullock & Read 1985: Nicholas Bullock & James Read, *The Movement for Housing Reform in Germany and France 1840-1914*, Cambridge 1985
- Böhm 1983: Hans Böhm, Rechtsordnungen und Bodenpreise als Faktoren städtischer Entwicklung im Deutschen Reich zwischen 1870 und 1937, i *Urbanisierung im 19. und 20. Jahrhundert, Historische und geographische Aspekte*, Köln/Wien 1983
- Calhoun 1992: Craig Calhoun, Introduction: Habermas and the public sphere, i *Habermas and the Public Sphere* (Calhoun ed.), Cambridge Mass./London 1992
- Calhoun (ed.) 1992: Concluding remarks, i *Habermas and the Public Sphere* (Calhoun ed.), Cambridge Mass./London 1992
- Castenhag 1995: Ylva Castenhag, *Trädgårdsstaden Enskede, ett borgerligt projekt? En undersökning av debatten i Stockholms stadsfullmäktige 1895-1908*, opubl. c-uppsats, historiska institutionen vid Stockholms universitet vt 1995
- Chaib & Orfali 1995: Mohamed Chaib, Birgitta Orfali, Introduktion till teorier och metoder kring sociala representationer, i *Sociala representationer, Om vardagsvetandets sociala fundament* (Chaib, Orfali ed.), Göteborg 1995
- Chevalier 1958/1973: Louis Chevalier, *Working Classes and Dangerous Classes, In Paris during the first half of the nineteenth century* (1958), New York 1973
- Coontz 1988: Stephanie Coontz, *The Social Origins of Private Life, A history of American families 1900-1900*, London/New York 1988
- Copelman 1994: Dina M Copelman, The gendered metropolis: Fin-

- de-Siècle London, i *Radical History Review* N:o 60 1994
- Creese 1966: Walther L. Creese, *The Search for Environment, The garden city: before and after*, New Haven/London 1966
- Daunton (ed.) 1990: *Housing the Workers, A comparative history, 1850-1914* (Daunton ed.), Leicester University Press 1990
- Davis 1978: Mike Davis, "Fordism" in crisis: a review of Michel Aglietta's Regulation et crises: L'expérience des Etats-Unis, i *Reviem, a journal of the Fernand Braudel Center*, 1978:2
- Deland 1996: Mats Deland, Den disciplinära bostadsdiskursen, Stockholms markköp vid sekelskiftet, i *Häftan för Kritiska Studier* 1996:1
- Deland 1997a: The housing reform network in politics and administration, opubl. paper presenterat vid seminarium på Ecole des hautes études en sciences sociales i Paris 26/3 1997
- Deland 1997b: Pianosnickaren, borgmästaren, friherren och professorn, Georgeismen mittemellan liberalism och socialism, i *Historisk tidskrift* 1997:3
- Deleuze 1977/1979: Gilles Deleuze, The rise of the social, i Jacques Donzelot, *The Policing of Families* (1977), New York 1979
- Derrida 1972/1981: Jacques Derrida, Interview with Henri Ronsse, i Jacques Derrida, *Positions* (ö Alan Bass) [1972], Chicago/London 1981
- Deverell 1995: Edward Deverell, Debatten kring Norrmalmförnyelsen, Reaktionen på Stockholms arkitektoniska förändring under trettio år 1951-1981, otryckt B-uppsats, Ekonomisk-historiska institutionen vid Stockholms universitet ht 1995
- De Vroey 1984: Michel De Vroey, A regulation approach interpretation of contemporary crisis, i *Capital & Class* 23, 1984
- van Dijk 1993: Teun A. van Dijk, Principles of critical discourse analysis, i *Discourse & Society* 4:2 1993
- Doise 1992/1995: Willem Doise, Förankring vid studiet av sociala representationer (1992), i *Sociala representationer, Om vardagsvetandets sociala fundament* (Chaib, Orfali ed.), Göteborg 1995
- Donald 1992: J Donald, Metropolis: The city as text, i *Social and Cultural Forms of Modernity* (Bocock, Thompson ed.), Cambridge 1992
- Donzelot 1977/1979: Jacques Donzelot, *The Policing of Families*

- (1977), New York 1979
- Donzelot 1984/1993: Jacques Donzelot, The promotion of the social (1984), i *Foucault's New Domains* (Gane, Johnson ed.), New York/London 1993
- Durkheim 1893/1933: *Émile Durkheim on the Division of Labor in Society* (ö George Simpson) (1893), New York 1933
- Durkheim 1895/1991: Émile Durkheim, Sociologins metodregler (ö Suzanne Lamqvist & Marianne Kvist) [1895], i *Tre klassiska texter*, Göteborg 1991
- Edling 1996: Nils Edling, *Det fosterländska hemmet, Egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900*, Stockholm 1996
- Ekström 1994: Anders Ekström, *Den utställda världen, Stockholmsutställningen 1897 och 1800-talets världsutställningar*, Stockholm 1994
- Eley 1992: Geoff Eley, Nations, publics, and political cultures: Placing Habermas in the nineteenth century, i *Habermas and the Public Sphere* (Calhoun ed.), Cambridge Mass./London 1992
- Elias & Scotson 1965/1994: Norbert Elias, John L. Scotson, *The Established and the Outsiders, A sociological enquiry into community problems* (1965), London/Thousans Oaks/New Delhi 1994
- Elmhorn 1996: Camilla Elmhorn, Reguleringskolan och nya tendenser inom fransk historieskrivning, opubl forskarutbildningen i ekonomisk historia vid Stockholms universitet, 11/6 1996
- Engels 1872/1974: Friedrich Engels, *I bostadsfrågan* (1872), Moskva/Stockholm 1974
- Englander 1994: David Englander, Recension av Mayne 1993, *Urban History* 21:2 1994
- Enzell (ed.) 1996: From Empires to Nations and States: Collective Identity, Public Sphere and Political Order in Early Modernity, The Civilizations of Europe, The Islamic, Hindu and Confucian worlds and Japan, Discussion protocol from Conference held at Krisenberg Manor, Uppsala, Sweden, June 11-14 1996
- Eriksson 1979: Åke Eriksson, *Danderydslin, Djursholm, Stocksund, Danderyd*, Stockholm 1979
- Faludi 1992: Susan Faludi, *Backlash, The undeclared war against women*, London 1992
- Fehl 1992: G Fehl, The nazi garden city, i *The Garden City, Past, present and future* (Ward ed.), London 1992

Fishman 1977: Robert Fishman, *Urban Utopias in the Twentieth Century: Ebenezer Howard, Frank Lloyd Wright, and Le Corbusier*, New York 1977

Fishman 1987: Robert Fishman, *Bourgeois Utopias: The rise and fall of suburbia*, New York 1987

Fornäs 1990: Johan Fornäs, Senmoderna dimensioner, i *Ungdom och kulturell modernisering* (Fornäs, Boëthius ed.), Stockholm/Stehag 1990

Forsslund 1991: Jöran Forsslund, Min far Karl-Erik Forsslund, i *Karl-Erik Forsslund, författaren, folkbildaren, hembygdsvårdaren* (Rosander ed.), Värnamo 1991

Forsell 1994: Håkan Forsell, Kommunal bostadsproduktion och den betryckta majoriteten, Studie över socialdemokratisk bostadspolitik i Stockholms stad 1919-1924, otr c-uppsats vt 1994, Historiska institutionen, Stockholms universitet

Forsell 1996: Håkan Forsell, "Svarta boken", fastighetsägarnas anmärkningsregister i Stockholm 1887-1890, otr seminarieuppsats framlagd i mars 1996 vid Stads- och lokalhistoriska institutets seminarium, Stockholms universitet

Foucault 1969/72: Michel Foucault, *Vetandets arkeologi* (ö C. G. Bjurström) [1969], Köthen 1972

Foucault 1971/1977: Michel Foucault, Nietzsche, genealogy, history (1971), i Michel Foucault, *Language, Counter-Memory, Practice, Selected essays and interviews* (Bouchard ed.), Oxford 1977

Foucault 1978/1991: Michel Foucault, Politics and the study of discourse (1978), i *The Foucault Effect, Studies in Governmentality* (Burchell, Gordon, Miller ed.), Hertfordshire 1991

Foucault 1980/1991: Michel Foucault, Questions of method (1980), i *The Foucault Effect, Studies in governmentality* (Burchell, Gordon, Miller ed.), Hertfordshire 1991

Foucault 1991: Michel Foucault, Governmentality, i *The Foucault Effect, Studies in Governmentality* (Burchell, Gordon, Miller ed.), Hertfordshire 1991

Foucault 1970/1993: Michel Foucault, *Diskursens ordning, Installationsföreläsning vid Collège de France den 2 december 1970* (ö Mats Rosengren), Stockholm/Stehag 1993

Franzén 1987: Mats Franzén, *Centrala Katarina mellan depression och*

världskrig, Uppsala 1987

Franzén 1992: Mats Franzén, *Den folkliga staden, Söderkvarter i Stockholm mellan krigen*, Lund 1992

Franzén & Sandstedt 1981: Mats Franzén, Eva Sandstedt, *Grannskap och stadsplanering, Om stat och byggande i efterkrigstidens Sverige*, Uppsala 1981

Fraser 1992: Nancy Fraser, Rethinking the public sphere: A contribution to the critique of actually existing democracy, i *Habermas and the Public Sphere* (Calhoun ed.), Cambridge Mass./London 1992

Freestone 1992: R Freestone, The Australian garden city, i *The Garden City, Past, present and future* (Ward ed.), London 1992

Fritz 1994: Sven Fritz, *Louis Fraenckel 1851-1911, Bankman och finansman*, Stockholm 1994

Fritz 1996: Martin Fritz, *Göteborgs historia näringsliv och samhällsutveckling, Från handelsstad till industristad*, Göteborg 1996

Fromm 1945/1979: Erich Fromm, *Flykten från friheten* (1945), Stockholm 1979

Furuland 1991: Lars Furuland, *Förtäljaren och förkunnaren, i Karl-Erik Forsslund, författaren, folkbildaren, hembygdsvårdaren* (Rosander ed.), Värnamo 1991

Gadamer: Hans-Georg Gadamer, *Truth and Method*, Stockholm 2004

Gaskell 1990: S Martin Gaskell, Introduction, i *Slums* (Gaskell ed.), Leicester 1990

Gaudin 1992: J P Gaudin, The French garden city, i *The Garden City, Past, present and future* (Ward ed.), London 1992

Gay 1993: Peter Gay, *The Cultivation of Hatred*, New York/London 1993

Germundsson 1993: Tomas Germundsson, *Landsbygdens egnahem, Egnahemsrörelsen, småbruket och landskapet i sydsvenskt perspektiv*, Lund 1993

Gilbert 1994: Margaret Gilbert, *Durkheim and social facts, Debating Durkheim* (Pickering ed.), London/New York 1994

Gilfoyle 1992: Timothy J Gilfoyle, *City of Eros, New York City, Prostitution, and the Commercialization of Sex, 1790-1920*, New York/London 1992

Gordon 1991: Colin Gordon, Governmental rationality: an in-

roduction, i *The Foucault Effect, studies in governmental rationality* (Burchell, Gordon, Miller ed.), Hertfordshire 1991

Gould 1987: Peter C. Gould, *Early Green Politics, Back to nature, back to the land, and socialism in Britain 1880-1900*, Sussex/New York 1987

Green & Parton 1990: David R. Green, Alan G. Parton, Slums and slum life in Victorian England: London and Birmingham at mid-century, i *Slums* (Gaskell ed.), Leicester 1990

Gratzer 1996: Karl Gratzer, *Småföretagandets villkor, Automatrestauranger under 1900-talet*, Stockholm 1996

Gromark 1987: Sten Gromark, *Fängslande arkitektur, Om den disciplinära boplatens födelse i franskt 1800-tal, Reflexioner kring arkitekturens betydelse och den europeiska modernismens förhistoria*, Uddevalla 1987

Guimelli & Jacobi 1989/1995: Christian Guimelli, Daniëlle Jacobi, Nya praktiker och förändringar av sociala representationer - om sjuksköterskors representationer om sin arbetsfunktion (1989), i *Sociala representationer, Om vardagsvetandets sociala fundament* (Chaib, Orfali ed.), Göteborg 1995

Gullberg 1986: Anders Gullberg, *Det fängslande planeringstänkandet och sökandet efter en verklighetsutväg*, Luleå 1986

Gurnah & Scott 1992: Ahmed Gurnah, Alan Scott, *The Uncertain Science: Criticism of sociological formalism*, London 1992

Gustafsson 1991: Bo Gustafsson, Introduction, i *Power and Economic Institutions* (Gustafsson, Aldershot 1991)

Habermas 1962/1984: Jürgen Habermas, *Borgerlig offentlighet, Kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället* (1962), Malmö 1984

Habermas 1977/1990: Jürgen Habermas, Handlingsrationalitetens aspekter, i Jürgen Habermas, *Kommunikativt handlande, Texter om språk, rationalitet och samhälle* (Molander ed.), Uddevalla 1990

Habermas 1989/1992: Jürgen Habermas, Further reflections on the public sphere, i *Habermas and the Public Sphere* (Calhoun ed.), Cambridge Mass./London 1992

Hall 1988: Peter Hall, *Cities of Tomorrow, An intellectual history of urban planning and design in the twentieth century*, Oxford 1988

Hall 1984: Thomas Hall, Stadsplanering i vardande, Kring lagstiftning, beslutsprocess och planeringsidéer 1860-1910, i *Städer i utveckling, Tolv studier kring stadsförändringar tillägnade Ingrid Hammarström*, Stockholm 1984

Hall (ed.) 1991: *Perspektiv på planering, Frågeställningar och frontlinjer inom planeringshistorisk forskning* (Hall ed.), Uppsala 1991

Hammar 1996: Inger Hammar, Den problematiska offentligheten, Filantropi, kvinnokall och emancipation, i *Scandia* 1996:2

Hammarström 1979: Ingrid Hammarström, Urban growth and building fluctuations, i *Growth and Transformation of the Modern City* (Hammarström och Hall ed.), Stockholm 1979

Hardy 1991: D Hardy, *From Garden Cities to New Towns*, London 1991

Harloe 1995: Michael Harloe, *The People's Home? Social rented housing in Europe and America*, Oxford/Cambridge Mass. 1995

Harris 1996: Richard Harris, Slipping through the cracks: The origins of aided self-help housing, 1918-1953, Third International Conference on Urban History, Budapest 29-31/8 1996, sem 17.

Harvey 1985: David Harvey, *Consciousness and the Urban Experience*, Oxford 1985

Harvey 1989: David Harvey, *The Urban Experience*, Baltimore 1989

Hedenborg 1996: Susanna Hedenborg, "Ungdom" - vad är det? (rec. av Henrik Berggren, Seklets ungdom, Retorik, politik och modernitet 1900-1939, Stockholm 1996), i *Häftan för Kritiska Studier* 1996:4

Hermansson 1995: Jörgen Hermansson, Anmälning av Kristina Boréus: Högerväg, i *Statsvetenskaplig tidskrift* 1995:4

Hesselgren 1992: Eva Hesselgren, *Vi äro tusenden, Arbets- och levnadsförhållanden inom svensk textilindustri med särskilt avseende på Gamlestadens Fabrikers AB 1890-1935*, Stockholm 1992

Hindess 1993/1996: Barry Hindess, Liberalism, socialism och demokrati: variationer på temat politisk styrning (1993), i *Foucault, Namnet på en modern vetenskaplig och filosofisk problematik* (Hultqvist, Petersson ed.), Stockholm 1996

Hirdman 1990: Yvonne Hirdman, *Att lägga livet till rätta - studier i svensk folkhemspolitik*, Stockholm 1990

Hirschman 1977: Albert O. Hirschman, *The Passions and the Interests, Political arguments for capitalism before its triumph*, Princeton, New Jersey 1977

Hirschman 1991: Albert O. Hirschman, *The Rhetoric of Reaction, Perversity, futility, jeopardy*, Cambridge Mass/London 1991

- Hirst & Zeitlin 1991: Paul Hirst, Jonathan Zeitlin, Flexible specialization versus post-fordism: Theory, evidence and policy implications, i *Economy and Society* 1991:1
- Holmström 1988: Barry Holmström, *Rätten till markvärdestegringen, Förslag och åtgärder under 1900-talet*, Bfr R21, Stockholm 1988
- Horgby 1985: Björn Horgby, *Den disciplinerade arbetaren, Brottslighet och social förändring i Norrköping 1850-1910*, Stockholm 1985
- Horgby 1996: Björn Horgby, *Dom där, Främlingsfientligheten och arbetarkulturen i Norrköping 1890-1960*, Stockholm 1996
- Horkheimer & Adorno 1944/1981: Max Horkheimer, Theodor W Adorno, *Upplysningens dialektik, Filosofiska fragment* (1944), Malmö 1981
- Hörnqvist 1981: Magnus Hörnqvist, *Foucaults maktanalys*, Stockholm 1996
- Hultqvist 1990: Kenneth Hultqvist, *Förskolebarnet, En konstruktion för gemenskapen och den individuella frigörelsen, En nutidshistorisk studie om makt och kunskap i bilden av barnet i statliga utredningar om förskolan*, Stockholm/Sthag 1990
- Hultqvist & Petersson 1996: Kenneth Hultqvist, Kenneth Petersson, Nutidshistoria: några inledande utgångspunkter, i *Foucault, Namnet på en modern vetenskaplig och filosofisk problematik* (Hultqvist, Petersson ed.), Stockholm 1996
- Israel 1995: Joachim Israel, Efterskrift, i *Sociala representationer, Om vardagsvetandets sociala fundament* (Chaib, Orfali ed.), Göteborg 1995
- Jacobs 1961/1984: Jane Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities, The Failure of Town Planning* (1961), New York 1984
- Jacobsson 1996: Eva Jacobsson, *...och mödan gav sin lön, Om bostadspolitik och bostadskooperation i Stockholm 1870-1930*, Stockholm 1996
- Jansson 1985: Torkel Jansson, *Adertonhundratalets associationer, Forskning och problem kring ett sprängfullt tomrum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer c:a 1800-1870*, Uppsala 1985
- Jarrick 1996: Arne Jarrick, Mellan materialism och konstruktivism, Mentaliteter och sociala konstruktioner inom historieforskningen, i *Häftan för Kritiska Studier* 1996:4
- Jessop 1991: Bob Jessop, Reguleringssteori - återblick och framtidsperspektiv, i *Zenit* 1991:2

- Jessop 1994: Bob Jessop, Post-Fordism and the state, i *Post-Fordism, A reader* (Amin ed.), Oxford/Cambridge Mass. 1994
- Jessop 1995: Bob Jessop, The regulation approach, governance and post-Fordism: Alternative perspectives on economic and political change, i *Economy and Society* 24:3 1995
- Jodelet 1995: Denise Jodelet, Sociala representationer: ett forskningsområde under utveckling (1989), i *Sociala representationer, Om vardagsvetandets sociala fundament* (Chaib, Orfali ed.), Göteborg 1995
- Johannisson 1994: Karin Johannisson, *Den mörka kontinenten, Kvinnan, medicinen och fin-de-siècle*, Stockholm 1994
- Johansson 1974: Ingemar Johansson, *Den stadslösa storstaden, Förortsbildning och bebyggelseomvandling kring Stockholm 1870-1970*, Stockholm 1974
- Johansson 1987: Ingemar Johansson, *Stor-Stockholms bebyggelsehistoria, Markpolitik, planering och byggande under sju sekler*, Värnamo 1987
- Johnson 1991: Bengt Emil Johnson, ”Jag är allt och jag är intet-”, Anteckningar kring Karl-Erik Forsslunds poesi, i *Karl-Erik Forsslund, författaren, folkbildaren, hembygdsvårdaren* (Rosander ed.), Värnamo 1991
- Jonsson 1995: Ulf Jonsson, Kommentar till Lena Sommestad: Jordbrukets kvinnor i den svenska modellen, i *Historisk tidskrift* 1995:4
- Jordansson 1995: Birgitta Jordansson, ”Goda människor från Göteborg”, Fattigvård och välgörenhet under 1800-talet, i *På tröskeln till välfärden, Välgörenhetsformer och arenor i Norden 1800-1930* (Taussi Sjöberg, Vammen ed.), Stockholm/Eslöv 1995
- Joyce 1995: Patrick Joyce, The end of social history?, i *Social History* 20:1 1995
- Kaijser 1962: Fritz Kaijser, 1862 års kommunalförfattningar, i *Hundra år under kommunalförfattningarna 1862-1962*, Stockholm 1962
- Karlsson 1955: Erik Karlsson, *SDK, Stockholms stadsfullmäktiges diskussionsklubb 1891-1951*, Stockholm 1955
- Karlsson 1993: Sten O. Karlsson, *Arbetarfamiljen och det nya hemmet, Om bostadshygienism och klasskultur i mellankrigstidens Göteborg*, Stockholm/Stehag 1993
- Koselleck 1982: Reinhard Koselleck, Begriffsgeschichte and social history (1972), i *Economy and Society* 11:4 1982
- Kotz 1990: David M Kotz, A comparative analysis of the theory of

regulation and the social structure of accumulation theory, i *Science and Society* 1990:1

Laclau 1994: Ernesto Laclau, Introduction, i *The Making of Political Identities* (E Laclau ed), London/New York 1994

Laclau & Mouffe 1985: Ernesto Laclau & Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a radical democratic politics*, London 1985

Landala (1992): *Landala egnabem*, Riksintressen för kulturmiljövärdan Nr 3, Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, Göteborg 1992

Larsson 1967: Yngve Larsson, *På marsch mot demokratin, Från hundragradig skala till allmän rösträtt 1900-1920*, Stockholmsmonografi 22:4:2, Stockholm 1967

Larsson 1977: Yngve Larsson, *Mitt liv i stadshuset, Första delen, Från fävalde till demokratisk ordning 1900-1954*, Stockholmsmonografi 22:4:3, Stockholm 1977

Lehmann 1993: Jennifer M. Lehmann, *Deconstructing Durkheim, A post-post-structuralist critique*, London/New York 1993

Levine 1981: Donald N. Levine, The organism metaphor in Sociology, i *Social Research* 62:2 1995

Liedgren 1981: Rut Liedgren, *Så bodde vi, Arbetarebostaden som typ- och tidsföreteelse* (1961), Stockholm 1981

Lindberg 1980: Folke Lindberg, *Växande stad, Stockholms stadsfullmäktige 1862-1900*, Stockholmsmonografi 22:4:1, Stockholm 1980

Lipietz 1993: Alain Lipietz, From Althusserianism to "regulation theory", i *The Althusserian Legacy* (Kaplan, Sprinker ed), London 1993

Lundkvist 1977: Sven Lundkvist, *Folkrörelserna i det svenska sambället 1850-1920*, Uppsala 1977

Lundqvist 1995: Torbjörn Lundqvist, Industrialismens kritiker, Utopism, ämbetsmannaidéal och samvetspolitik i *Carl Lindbagens ideologi*, Uppsala Papers in Economic History, Research Report No 36, 1995

Marx 1852/1971: Karl Marx, *Louis Bonapartes 18:e Brumaire* (1852), Göteborg 1971

Marx 1885/1971: Karl Marx (& Friedrich Engels), *Kapitalet, Andra boken* (1885), Köthen 1971

Mandel 1972/1974: Ernest Mandel, *Senkapitalismen, Del 1* (1972), Stockholm 1974

Marcuse 1934/1987: Herbert Marcuse, Kampen mot liberalism i den totalitära statsuppfattningen (1934), i *Kritisk teori - en introduktion* (Burill ed.), Lund 1987

Mayne 1993: Alan Mayne, *The Imagined Slum, Newspaper representation in three cities 1870-1914*, Leicester 1993

Mayne 1995: Alan Mayne, A barefoot childhood: so what? Imagining slums and reading neighbourhoods, i *Urban History* 22:3 1995

Meuret 1988/1993: Denis Meuret, A political genealogy of political economy (1988), i *Foucault's New Domains* (Gane, Johnson ed.), London/New York 1993

Merchant 1980/1994: Carolyn Merchant, *Naturens död, Kvinnan, ekologin och den vetenskapliga revolutionen* (1980), Stockholm/Stehag 1994

Miller & Rose 1990/1993: Peter Miller, Nikolas Rose, Governing economic life (1990), i *Foucault's New Domains* (Gane, Johnson ed.), London/New York 1993

Mothander 1989: Conny Mithander, *Den dubbla kritiken, Carlyle och Engels om 1840-talets Manchester*, Göteborg 1989

Moscovici 1989/1995: Serge Moscovici, Från kollektiva till sociala representationer: en kort historik (1989), i *Sociala representationer, Om vardagsvetandets sociala fundament* (Chaib, Orfali ed.), Göteborg 1995

Moscovici 1995: Serge Moscovici, Förord till den skandinaviska introduktionen, i *Sociala representationer, Om vardagsvetandets sociala fundament* (Chaib, Orfali ed.), Göteborg 1995

Nilsson 1989: Lars Nilsson, *Den urbana transitionen, Tätorterna i svensk samhällsomvandling 1800-1980*, Stadshistoriska institutet, Studier i stads- och kommunhistoria 5, Stockholm 1989

Nilsson & Carlheim-Gyllensköld 1976: Gunilla Nilsson, Monika Carlheim-Gyllensköld, Gamla Enskede, i *Sankt Eriks Årsbok* 1976

Nyström 1934: Per Nyström, Problem i svensk socialhistoria, i *Ateneum* 1934:4

Ohrlander 1992: Kajsa Ohrlander, *I barnens och nationens intresse, Socialliberal reformpolitik 1903-1930*, Stockholm 1992

Olsson Hort 1990: Sven E Olsson [Hort], *Social Policy and Welfare State in Sweden*, Lund Studies in Social Welfare III, Lund 1990

- Olsson Hort 1993: Sven E Olsson Hort, Adolf Hedin och det nyliberala ursprunget till den socialliberala välfärdspolitiken i Sverige, i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* N:o 58-59 1993
- Osborne 1996: Thomas Osborne, Om liberalism, neoliberalism och medicinens "liberala profession", i *Foucault, Namnet på en modern vetenskaplig och filosofisk problematik* (Hultqvist, Petersson ed.), Stockholm 1996
- Painter 1995: Joe Painter, Regulation theory, post-fordism and urban politics, i *Theories of Urban Politics* (Judge, Stoker, Wolman ed.), London/Thousand Oaks/New Delhi 1995
- Park 1991: Heon-Joo Park, *Housing Land in Government Intervention, With special reference to land readjustment in Seoul, Korea and municipal site-leasehold in Stockholm, Sweden*, Stockholm 1991
- Paulsson 1959: Thomas Paulsson, *Den glömda staden, Svensk stadsplanering under 1900-talets början med särskild hänsyn till Stockholm, Idéhistoria, teori och praktik*, Stockholm 1959
- Paulsson 1970: Thoman Paulsson, *Stadsplanering under 1800- och 1900-talen*, Stockholm 1970
- Paulsson 1991: Lars Paulsson, Revolt mot industrisamhället! Civilisationskritik hos Per-Jönsson-Rösiö samt några jämförelser med Pjotr Kropotkin och John Ruskin, *Idéhistoriska uppsatser* nr 24, Avdelningen för idéhistoria, Stockholm 1991
- Petersson 1983: Birgit Petersson, "Den farliga underklassen", *Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige*, Umeå 1983
- Pickstone 1992: John V. Pickstone, Dearth, dirt and fever epidemics: Rewriting the history of British "public health" 1780-1850, i *Epidemics and Ideas, Essays on the historical perception of pestilence* (Ranger, Slack ed.), Cambridge 1992
- Pooley 1992: Colin G Pooley, Introduction to housing strategies in Europe, i *Housing Strategies in Europe 1880-1930* (Pooley ed.), Leicester University Press 1992
- Pooley (ed.) 1992: *Housing Strategies in Europe 1880-1930* (Pooley ed.), Leicester University Press 1992
- Poovey 1992: Mary Poovey, Domesticity and class formation: Chadwick's 1842 sanitary report, i *Subject to History, Ideology, class, gender*, Cornell University Press 1991 ed?
- Power 1993: Anne Power, *Hovels to High Rise, State housing in Europe*

- since 1850*, London 1993
- Pred 1995: Allan Pred, *recognizing european modernities: a montage of the present*, London/New York 1995
- Prendergast 1992: Christopher Prendergast, *Paris and the Nineteenth Century*, Oxford/Cambridge Mass. 1992
- Rabinow 1989: Paul Rabinow, *French Modern, Norms and Forms of the Social Environment*, Cambridge Mass./London 1989
- Ratzka 1980: Adolf Dieter Ratzka, *Sixty Years of Mubicipal Leasehold in Stockholm: An economical and cost-revenue analysis*, Bfr D2, Stockholm 1980
- Roncayolo 1983: Marcel Roncayolo: La production de la ville, i *La ville de l'âge industriel, Le cycle Haussmannien* (Aguilhon ed.), Paris 1983
- Rosdolsky 1968/1974: Roman Rosdolsky, *Kapitalets tillkomstshistoria* Band 2 (1968), Göteborg 1974
- Rose 1993: Nikolas Rose, Politisk styrning, auktoritet och expertis i den avancerade liberalismen, i *Foucault, Namnet på en modern vetenskaplig och filosofisk problematik* (Hultqvist, Petersson ed.), Stockholm 1996
- Rose 1996: Nikolas Rose, The death of the social? Re-figuring the territory of government, i *Economy and Society* 25:3 1996
- Rothstein 1986: Bo Rothstein, *Den socialdemokratiska staten, reformer och förvaltning inom svensk arbetsmarknads- och skolpolitik*, Lund 1986
- Rotstein 1993: Bo Rothstein, Valfärdsstatens moraliska logik, i *Häftet för Kritiska Studier* 1993:1-2
- Ryan 1992: Mary P Ryan, Gender and public access: Women's politics in nineteenth-century America, i *Habermas and the Public Sphere* (Calhoun ed.), Cambridge Mass./London 1992
- Rådberg 1988: Johan Rådberg, *Doktrin och tätbet i svenskt stadsbyggnande 1875-1975*, Bfr R11, Stockholm 1988
- Rådberg 1994: Johan Rådberg, *Den svenska trädgårdsstaden*, Bfr, Stockholm 1994
- Sandahl 1983: Rolf Sandahl, *Bostadspolitiska styrmedel, En studie av statsmakternas styrning av bostadsstandarden*, Bfr R52, Stockholm 1983
- Sandblad 1922: Erik Sandblad, *Tomträttsinstitutet från jordpolitisk synpunkt*, Stockholm 1922
- Sanner 1995: Inga Sanner, *Att älska sin nästa såsom sig själv, Om moraliska utopier under 1800-talet*, Stockholm 1995

- Schaffer 1982: D Schaffer, *Garden Cities for America*, Philadelphia 1982
- Schaffer 1992: D Schaffer, *The American garden city: Lost ideals, i The Garden City, Past, present and future* (Ward ed.), London 1992
- Schmidt & Kristenssen 1986: Lars-Henrik Schmidt, J-E Kristenssen, *Lys luft og renlighed, Den moderne socialhygiens fødsel*, Viborg 1986
- Schultz 1996: Günter Schultz, Wohnungspolitik in Deutschland und England, 1900-1939, Generelle Linien und ausgewählte Beispiele, Third International Conference on Urban History, Budapest 29-31/8 1996 sem. 18
- Schumpeter 1957: Joseph A. Schumpeter, *De ekonomiska doktrinernas historia*, Stockholm 1957
- Schuyler 1986: David Schuyler, *The New Urban Landscape, The redefinition of city form in nineteenth-century America*, Baltimore Maryland / London 1986
- Selling 1970: Gösta Selling, *Esplanadsystemet och Albert Lindbagen, Stadsplanering i Stockholm 1857-1887*, Stockholm 1970
- Selling 1973: Gösta Selling, *Hur Gamla stan överlevde, Från ombyggnad till omvårdnad 1840-1946*, Sthlm 1973
- Sidenbladh 1983: Göran Sidenbladh, Planning for Stockholm 1923-1958, i *Urbanisierung im 19. und 20. Jahrhundert, Historische und geographische Aspekte* (Teuteberg ed.), Köln/Wien 1983
- Sigsworth & Worboys 1994: Michael Sigsworth, Michael Worboys, The Public's view of public health in mid-Victorian Britain, i *Urban History* 21:2 1994
- Sindall 1990: Rob Sindall, *Street Violence in the Nineteenth century: Media panic or real danger?*, Leicester 1990
- Somerville 1994: Peter Somerville, On explanations of housing policy, i *Scandinavian Housing & Planning Research* vol 11 1994
- Sommestad 1994: Lena Sommestad, Jordbrukets kvinnor i den svenska modellen, i *Historisk tidskrift* 1995:4
- SOU 1928:5: Betänkande med förslag till stadsbyggnadslag och författningar som därmed hava samband, Stockholm 1928
- SOU 1945:63: Slutbetänkande avgivet av bostadssociala utredningen del I, Allmänna riktlinjer för den framtida bostadspolitik, Förslag till låne- och bidragsformer, Stockholm 1946
- SOU 1947:26: Slutbetänkande avgivet av bostadssociala utrednin-

- gen del II, Saneringen av stadssamhällets bebyggelse, Organisationen av låne- och bidragsverksamheten för bostadsändamål, Stockholm 1947
- SOU 1966:23: Markfrågan I, Betänkande av 1963 års markvärdekommitté, Stockholm 1966
- SOU 1980:49: Tomträtt, Betänkande av tomträttskommittén, Stockholm 1980
- Stavenow-Hidemark 1971: Elisabeth Stavenow-Hidemark, *Villabebyggelse i Sverige 1900-1925, Inflytande från utlandet idéer förverkligande*, Lund 1971
- Stedman-Jones 1971: Gareth Stedman Jones, *Outcast London, A study in the relationship between classes in victorian society*, Oxford 1971
- Stedman-Jones 1996: Gareth Stedman Jones, The determinist fix: Some obstacles to the further development of the linguistic approach to history in the 1990s, i *History Workshop Journal* 42 1996
- Steinberg 1996: Marc W. Steinberg, Culturally speaking: Finding a commons between post-structuralism and the Thompsonian perspective, i *Social History* 21:2 1996
- Steitz 1983: Walter Steitz, Kommunale Wohnungspolitik im Kaiserreich am Beispiel der Stadt Frankfurt am Main, i *Urbanisierung im 19. und 20. Jahrhundert, Historische und geographische Aspekte* (Teuteberg ed.), Köln/Wien 1983
- Sternhell 1994: Zeev Sternhell, *The Birth of Fascist Ideology, From cultural rebellion to political revolution*, New Jersey 1994
- Stigendal 1990: Mikael Stigendal, Hegemoni - sfärernas och gränsernas överskridande, i *Zenit* 109/110:3-4 1990
- Strahl 1983: Christer Strahl, *Nationalism & socialism, Fosterlandet i den politiska idédebatten i Sverige 1890-1914*, Lund 1983
- Stråth 1990: Bo Stråth, Introduction, Production of meaning, construction of class identities, and social change, i *Language and the Construction of Class Identities* (Stråth ed.), Göteborg 1990
- Ström-Billing 1991: Inger Ström-Billing, *Ungkarlshotell, Föreningen Söderbom, enskild filantropi och allmän socialvård 1900-1986*, Uppsala 1991
- Strömberg 1980: Thord Strömberg, *Markvärdetegringen som politiskt problem, Tomträten i Örebro 1948-1970*, Örebro 1980

- Strömberg 1982: *Thord Strömberg, Det kommunalpolitiska genombrottet, Mark- och bostadspolitik i Örebro, Norrköping och Karlstad 1940-1955*, Örebro 1982
- Strömberg 1992: Tord Strömberg, Sweden, i *Housing Strategies in Europe 1880-1930* (Pooley ed.), Leicester 1992
- Strömberg 1989/1992: Tord Strömberg, The politicization of the housing market: The Social Democrats and the housing question, i *Creating Social Democracy, A century of the Social Democratic Labor Party in Sweden* (1989) (Misgeld, Molin, Åmark ed.), Pennsylvania State University Press 1992
- Sundin 1989: Bosse Sundin, Ljus och jord!: Natur och kultur på Storgården, i *Paradiset och vildmarken: Studier kring synen på naturen och naturresurserna* (Frängsmyr ed.), Stockholm 1989
- Sutcliffe 1983: Urban planning in Europe and North America before 1914: International aspects of a prophetic movement, i *Urbanisierung im 19. und 20. Jahrhundert, Historische und geographische Aspekte* (Teuteberg ed.), Köln/Wien 1983
- Swartling 1986: Jan-Anders Swartling, "Fy vilken stank!" - Om motviljan och socialvetenskapens uppkomst, i *Häftan för Kritisiska Studier* 1986:3
- Söderberg 1993: Johan Söderberg, *Civilisering, marknad och våld i Sverige 1750-1870, En regional analys*, Stockholm 1993
- Taguieff 1993-94: Pierre-Andre Taguieff, From race to culture: The new right's view of European identity, i *Telos* vol. 98-99 1993-94
- Taussi Sjöberg & Vammen (ed.) 1995: *På tröskeln till välfärden, Vålgörenhetsformer och arenor i Norden 1800-1930* (Taussi Sjöberg, Vammen ed.), Stockholm/Eslöv 1995
- Tickel & Peck 1995: Adam Tickel & Jamie A. Peck, Social regulation after Fordism: Regulation theory, neo-liberalism and the global-local nexus, i *Economy and Society* 24:3 1995
- Therborn 1981: Göran Therborn, *Maktens ideologi och ideologins makt*, Lund 1981
- Klaus Theweleit, *Mansfantasier* Band 1 (1977), Stockholm/Stehag 1995
- Thörn 1992: Håkan Thörn, Vad är "det moderna"?, i *Häftan för Kritisiska Studier* 1992:4
- Thörn 1996: Håkan Thörn, Från medvetande till diskurs, Ideolo-

- gi, utopi och identitet efter den språkliga vändningen, i *Häftan för Kritisiska Studier* 1996:3
- Thörn 1995: Kerstin Thörn, Föreningen för välgörenhetens ordnande och bostadsfrågan, i *På tröskeln till välfärden, Vålgörenhetsformer och arenor i Norden 1800-1930* (Taussi Sjöberg, Vammen ed.), Stockholm 1995
- Tjeder 1996: David Tjeder, Playing with fire, Swedish medical and middle-class attitudes to female sexuality in the second half of the nineteenth century, opubl c- och d-uppsats framlagd vid Ekonomisk-historiska institutionen i Stockholm vt 1996
- Toulmin 1990: Stephen Toulmin, *Cosmopolis, The hidden agenda of modernity*, Chicago 1990
- Touraine 1997: Alain Touraine, *Pourrons-nous vivre ensemble? Égaux et différents*, Paris 1997
- Trotsky 1932/1987: Leon Trotsky, *The History of the Russian Revolution vol I* (1932), New York 1987
- Turner 1996: Bryan Turner, Interdisciplinära curricula, Från socialmedicin till postmodernism (1992), i *Foucault, Namnet på en modern vetenskaplig och filosofisk problematik* (Hultqvist, Petersson ed.), Stockholm 1996
- Walkowitz 1992: Judith Walkowitz, *City of Dreadful Delight, Narratives of sexual danger in late-Victorian London*, London 1992
- van Kempen 1994: Eva T van Kempen, The dual city and the poor: Social polarisation, social segregation and life chances, i *Urban Studies* 1994:7
- Watanabe 1992: S-i Watanabe, The Japanese garden city, i *The Garden City, Past, present and future* (Ward ed.), London 1992
- Weiner 1995: Gena Weiner, *De räddade barnen, Om fattiga barn, mödrar och fäder och deras möte med filantropin i Hagalund 1900-1940*, Södertälje 1995
- Wieviorka 1995: Michel Wieviorka, *The Arena of Racism* (1991), London/Thousand Oaks/New Delhi 1995
- Wiklund 1995: Tage Wiklund, *Det tillgjorda landskapet, En undersökning av förutsättningarna för urban kultur i Norden*, Göteborg 1995
- Williams 1973: Raymond Williams, *The Country and the City*, London 1973
- Wilson 1991: Elisabeth Wilson, *The sphinx in the City, Urban life, the*

control of disorder, and women, London 1991

Wirén 1980: Agnes Wirén, *G. H. von Koch, Banbrytare i svenska socialvård*, Stockholm 1980

Wohl 1983: Anthony S. Wohl, *Endangered Lives, Public health in Victorian England*, London 1983

Volny 1977: Olle Volny, *Arkitektur genom eget arbete, Organiserat självbyggeri i Stockholm 1927-1976*, Stockholm 1977

Zimmermann 1991: Clemens Zimmermann, *Von der Wohnungsfrage zur Wohnungspolitik, Die Reformbewegung in Deutschland 1845-1914*, Göttingen 1991

Zimmermann 1996: Clemens Zimmermann, *Die Zeit der Metropolen, Urbanisierung und Grosstadtentwicklung*, Frankfurt am Main 1996

Åberg 1995: Ingrid Åberg, Filantroper i aktion, Filantropiska fruntimmersföreningar i det tidiga 1800-talet, i *På tröskeln till välfärden, Vägörenbetsformer och arenor i Norden 1800-1930* (Sjöberg, Vammen ed.), Stockholm/Eslöv 1995

Ödmann 1992: Ella Ödmann, *Planlagstiftningen och välfärden*, SB:52, Gävle 1992

Östberg 1990: Kjell Östberg, *Byråkrati och reformism, En studie av svensk socialdemokratis politiska och sociala integrering fram till första världskriget*, Stockholm/Lund 1990

Östberg 1995: Kjell Östberg, Att institutionalisera demokratin. Socialdemokratin och kommunalpolitiken under mellankrigstiden, i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* 63-64, 1995

Östberg 1996: Kjell Östberg, *Kommunerna och den svenska modellen, Socialdemokratin och kommunalpolitiken fram till andra världskriget*, Stockholm/Stehag 1996

